श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहायनमः ॥ अथातोमध्यगतिसाधनाध्यायो
व्याख्यायते ॥ ॥ तत्रप्रथमगतिविस्तरेणसमस्तप्रकृतार्थावबोधविषयेदृष्टातीभूतमिष्टदेवतानमस्कारं
मनः समाश्वासविधेतत्रदुपयोगकत्वेनप्रतिभूभूतमिवषडधिकारक्रोडीकारकृपंगोलाध्यायमुक्त्वाऽधुनासं
प्रतमुपनिबद्धसूमितयाप्रधानीभूतार्थनायाधिकारद्वाराकोयकृत्यनयासाधनमाशीर्वादात्मकतदाधिकारकोप
जीव्यत्वेनप्राज्ञध्यमाधिकारमारभमाणोस्यग्रंथस्यप्रधानग्रंथप्रारंभरूपतयाभीष्टदेवतानमस्कारलक्षणंमंगलंनि
र्विघ्नपरिसमाप्तिफलोदेशेनोपनिबध्नन्शार्दूलविक्रीडितमेकमाशीर्वादात्मकंग्रंथतेः ॥ ॥ दिग्नागेंगसुतंगपंचवदनंविघ्नैकदंतंबोदरं
चूडारत्नसहस्रभूधरमहाहारंसुनीलांबरं ॥ स्वांतध्वांतहरंकलानिधिधरंकोटीनसूर्यप्रभं
गणपतिंवंदेधरंशंकरं ॥ १ ॥ ॥ तत्रतंगणपतिंवंदइतियोजनाक्रियाबलादहमित्यध्याहारः ॥ गणानामथवागणा
स्यपतिरितिव्युत्पत्त्यास्यकस्याचित्प्राकृतस्याधिसमूहादिधिपतेः वदादुपास्तिनिरितिनाधिमतदेवतानमस्का
रासिद्धिरितिप्रसक्तेरित्याशंक्यव्याकृत्यविघ्नोघणानिजिघृक्षुः फलप्राचुर्यायध्यानमागमोक्तमनुशंसन्नर्थं

नानांतरेणतत्प्रसिद्धिमन्याह ॥ विघ्नैकदंतंबोदरमितिविघ्नसिद्धेकोदंतोदरवदाधिक्येयइति ॥ तथाचदेवतांतरेनत
द्धाधिक्येयमितिनातिप्रसक्तिरिति ॥ ननुलोकेगणेशविनायकादिनाम्नामनिवारितत्वेनकाचित्त्यदाधिक्येयत्वशंक
यातथापिनाधिमतदेवताव्याकृतिसिद्धिरित्यपरितोषात्पुनर्विघ्नौघाः ॥ दिग्नागंगसुतंगपंचवदनमितिः ॥ दिग्ना
मातंगादिग्नागंगाकुंभावदनानियस्यसतथोक्तः ॥ प्राप्तसिद्धेर्गजाननइतियावत् ॥ तथाचतथाप्रसिद्धत्वान्नातिप्रसक्ति
रितिभावः ॥ ननुभवतुसतथाभूतस्तस्यापिसामान्यदेवतारूपएवयः कश्चित्पर्यवस्यन्नतिशयस्तस्येतितथाचक
थंमस्यस्यापिमतकार्यकर्तृत्वमित्याशंक्यपुनर्विघ्नौघणांतरमाहशंकरमितिः ॥ परोद्वितीयः शंकरोमहेश्वरइतिवि
ग्रहाधीनोपाधिरेवविघ्नानुत्पादकीयतस्मरणात्तन्महेशएवविघ्नोत्सारणरूपंकार्यमुद्दिश्यहेरंबरूपेणावतरतीति ॥
यद्वाएकत्रतेपितत्प्रतिनिधित्वेनव्यक्तएवासौपरः शंकरइतिसाक्षादीश्वरतयासर्वोत्तमत्वेनविप्रतिप
त्तेरभावइतिभावः ॥ ननुभवत्वेवायमिहसाक्षादीश्वरावतारस्तथापिकार्यविघ्नौघणतद्धेतूनामंत्यानुकूलतयोपि
मतइतिविघ्नौघाशंकामतर्विधायशूर्पकर्णोदितीनाह ॥ सुनीलांबरमितिः ॥ तथाचेतदादिविग्रहमूर्तिरस्माकंमि
त्रमेतिनिर्णीतः ॥ ॥ ननुतथापिस्वोपास्तिसिद्धिकर्तृत्वेकोतिशयइत्यतआह ॥ स्वांतध्वांतामितिः ॥ स्वांतंमन

कृतसंबंधित्र्यंतनमः पक्षेतदज्ञानंतनुहरतीति सतथाभूतः ततोयस्य निरूक्ष्यानपुरः सरानुस्मृतिरेवाज्ञानविच्छित्ति
हेतुस्तथाचस्वाभिमतासिद्धावर्थस्फूर्त्तेरेवजाग्रद्देवस्थत्वेन विलंबाभावाद्भवति॥ ततोदृष्टाकारेणानुस्मृतादेवता कार्यक
रीतिविशेषणत्रयाणांलुप्तेनेश्वरेतामथवाद्वंद्वैकवद्भावेतोपयादनायसारूप्यमाह॥ चतुरशीतिसहस्राण्यूधर
महाहारमितिः॥ कलानिधिश्चरमितिः॥ कोटीनस्कूसंदरमितिः॥ कोटिप्रमिताः इनाः सावेतारः तेषांरूकूदीप्तिः
तद्वदिमेयथास्यतथाचश्यंतपदादिषुश्लिष्टलमुचितमेव॥ यद्वाभीष्टस्यदेवस्यवस्तूनोंब्रह्मस्वरूपतामेवनिरूप
यितुंविश्वात्मकतामप्यनेनैवपद्येनानुवंसन्नाह॥ ॥दिव्यानंगस्कूनंगेतिः॥अत्रप्राथमिकविशेषाद्वितयेरूपकमे
वालंकारोयमितेननुयमातथाचसर्वाण्यपिविशेषणानिविशिष्येणसहसाधुतयैवप्रत्येकंमन्वीयंतेतनतः शंस्क
स्वंकरोतीतिव्युत्पत्त्यानित्यानंदावाप्तिरूपमोक्षप्रदात्वेनशंकरंपरमुत्कृष्टंवंदितइत्यादिकायोजनातुल्यैवे
तिः॥ शेषमतानेः॥ ॥अथस्वनयेबांतरविषयसूतस्यग्रहचारस्यब्रह्मादिनारंभावसानावच्छेदेनोपक्रमोपसंहार
योः सत्वात्तूपेतामहमानाधीनतयातद्विषये शंस्कृमूलेप्रवर्त्तकब्रह्मसन्वादिसिद्धंतस्मृतीतिहासपुराणादिरू
पागमसिद्धयाप्रतिपाद्यानामेकेनऽनुतविलंबितेनमौलिकार्थोपजीव्यत्वेनतावदाह॥ ॥अथयुगैः ०शाद्रीशैल

मितैर्मनुर्विधिदिनेमनवस्कूचतुर्दशः॥ कृतसमासमसंधियुतेश्चतेस्त्रिसमयेषुसहस्रयुगंदिनं॥ २॥ ॥अत्रार्थशब्द
आनंतर्यार्थः॥ अथगोलप्रतिपादनोनरकालग्रहचारांगभूतंतावन्महामानावगमहेतुपरिभाषाविषयेशास्त्रिरीरूमिते
ऽर्थुगेरेकोमनुर्भवेदित्यन्वयः॥ युगानामेकसप्ततयाचैकोमनुरित्यर्थः॥ ननुकस्तत्प्रतिपादनोपयोगइत्यतआह॥ वि
धिदिनेरति॥ विधेर्ब्रह्मणोदिनेयतेश्चतुर्दशमनवःसंभवंति॥ चतुर्दशभिर्मनुभिर्ब्रह्मदिनंपूर्यतेतनउपयुक्तमेवोक्तं
ननुसहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणोविदुरित्यादिभगवद्वाक्यादिकृतेषुत्रेतादिषुसर्वत्रयुगसहस्रोन्मितत्वमेवविधिदिन
स्यावगम्यतेतत्कथमुच्यतेविधिदिनेमनवस्कूचतुर्दशेतियथातथासंकलनेयुगानांचतुर्दशातिरेकेणब्रह्मदीतनोवि
रोधइत्याशंक्यविशेषविशेषमाह॥ ॥कृतसमेति॥ कृतसंबंधित्र्यःसमस्तोभिः समोभिस्तेसंधयश्चतेषुतेस्तैः सहस्र
युगंदिनंसंभवत्येकेत्यविरोधः॥ कृतनामायोयुगस्यप्रथमपादस्तस्ययावंत्यः समाः हायनोरुर्शारदस्समाइत्यभिधा
नात्तयावंत्योब्दास्तुल्या॥ एवंत्रिसमयइतिमन्वादिमध्यावसानेषुसंधयस्तेषुसंक्रांतिरूपेषुमनुवर्षेषुसंयोजिताः सं
तोयुगसहस्रात्मथयोभवंतीत्यभिप्रायः॥ ॥अथप्रथमंयुगस्यैवपरिज्ञानेकृतादिकमनिदूरनेवनिरूक्तमिह
मन्वादिप्रमाणमवगंतव्यंउपजीव्यस्यानिरूक्तेइत्याशंक्यपृच्छतायेकयायुगाकृतत्रेणाह॥ ॥अयुतानिहत

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

दशवेदवर्षैर्युगमथनचरणाः कृतादयस्ते ॥ युगगुणयुगचंद्रांशैः पृथक्त्रायुगद्व्यंशसमाः समाश्च सौराः ॥ ३ ॥ ॥ अत्र
युगमयुतनिहतंतद्दशवर्षैर्भवेदित्यन्वयः ॥ अयुतेनेत्यादिना गुणिता इत्यंतेन वेदाः ४३२००० इत्यनुषंगः व्योक्तानि
नि वर्षाणीत्येकं युगमित्यर्थः ॥ अथ समचतुर्थपादत्रयेण चरणचतुष्टयस्यानुपयोगतां शंकित्वा युगादिरात्र विशेषमाह ॥
कृतादयस्तच्चरणाश्चेति युगदिव्यमानं ४३२००० समाः सौराः समाः पृथक्कृयुगगुणयुगचंद्रांशैर्निघ्नाश्चेत्कृतादि
दयस्तच्चरणाः क्रमेणोपजायंते ॥ अयमर्थः ॥ युगवर्षदिव्यमानानुल्यानि त्रयाणां चतुर्दशसंमितानां सौरेण मा
नेन यानि वर्षाणि तानि यथोत्तरमर्धोर्धस्थानं चतुष्टयेनियोज्य युग ४ गुण ३ युग चंद्रांशैः १ क्रमेण संगुणितानि
तानि च कृतत्रेतादिचरणाः सौरमानेनोच्यंते युगचरणास्तत्प्रमाणानि स्युरित्यर्थः ॥ तानि चैवं ४३२००० चतुर्गुणमे
तत्कृतसंज्ञश्चरणः १७२८००० त्रिगुणत्रेता १२९६००० द्विगुणद्वापारसंज्ञः ८६४००० एकगुणः कलिरिति
४३२००० तथोक्तं चरणे ॥ ॥ दिव्यैर्वर्षसहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगं ॥ युगस्यदशमो भागश्चत्वारिंश्यैकसंगुणः ॥ श्री
कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया ॥ चतुर्युगानां सैकायास्तसंधानिमनुसंचरः ॥ कृताद्यसंख्यस्तस्यांते संध्यां
शौ त्रीज्जलघ्नवइति ॥ ॥ तथा च मनुरपि ॥ ॥ दैविकानां युगानां तु सहस्रमुपरिसंख्यया ॥ ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती

२

रात्रिरेव च ॥ चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगं ॥ तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्चेत्तथाविधः ॥ ॥
तथा च भगवद्वाक्यमपि ॥ सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदोजनाइत्यादि ॥ ॥ न
नु दैवेनेति मनुनोक्तात्परिभाषारूपत्वात्कथमुक्तनिर्वाहहेतुरिति चेन्न ॥ परिभाषाया अपि प्रमाणोपदर्शनात् ॥ तथा
हि ॥ यतः पक्षोक्तरीत्या त्रयेणसौरवर्षाणामेकं दैववर्षं ॥ दैवस्यदिनस्यतावत्संख्यैरेवसौरैरहोरात्रेः परिपूरणा
त् ॥ अतोयुगवर्षाणांषट्शतीरीत्यात्रयेणाभीष्टेनेत्यर्थंयुगेति व्याख्याः १२००० तेषांदिव्यमानभागः अयंचतुर्भिश्चे
दृसंगुण्यजातानिकृतादीनां क्रमेणप्रमाणानिस्युः ॥ ४८०० त्रेता ३६०० द्वापार २४०० कलिः १२०० नन्विदमपिवा
क्यांतरविरोधिचत्वार्याहुः सहस्राणिवर्षाणांतत्कृतंयुगमित्यत्रकृत्स्नोक्तेरितिचेन्न ॥ तस्यतावच्छतीसंध्यासंध्यांशश्चेति
तद्वाक्यशेषेणैवनिर्णीतत्वात्तावतांशतानांसमाहारस्तावती ॥ यस्य २ युगचरणस्य सहस्राणां यावतीसंख्यातावं
तिशतानितस्यसंख्यासंध्यांशयोरपिमानमिति ॥ तद्यथा ॥ कृ ४००० त्रे ३००० द्वा २००० कै १००० तथाच
मनवस्तत्संध्यसंध्यांशयथाक्रममेकीकृताः सहस्रसंमिताएव भवंतीति
सिद्धं ॥ ननुरात्रवन्नतेसोपपत्तिकस्येदागम्यप्रामाण्यं ॥ तथा

सं ५००	सं ३००	सं २००	सं १००	च कथम
सं ५००	सं ३००	सं २००	सं १००	

स्यपितामहमानस्यपरिक्षावामात्रसिद्धत्वमवगम्यतइतिचेन्न॥ कालस्यानंतत्वान्निरवधित्वेनग्रहचारोपयादनस्याप्य
तयावश्यमेवकश्चिद्देशोवधिरवगंतव्यः॥ सचकोटिगुणतरदाध्यितुत्यानिसौरवर्षाणिपूर्वाचार्यैरवधित्वेनोपन्यस्यं
तानि॥४३२०००००आवद्भिरेवग्रहमंदशीघ्रपातपर्ययाणांपूर्यमाणत्वात्॥ येनहिकालेनसर्वेषांगणायुगवन्नीर
नेयरीभवंतिसएवग्रहसाधनविषयेअवधिरित्यस्मदभ्युपगमादतिरिक्तेनास्माकंप्रयोजनाभावात्॥ तथाचस्मृतीतिहा
सपुराणादिषुधर्माधर्मव्यवस्थानायव्यवहारसिद्धयेचयुगमन्वादीनांव्यवस्थाप्यंतेसएवापितावत्येवकल्प
नेनदाक्षिण्यसंवादःतेरेवतत्रायुगत्वेनतदेकसप्ततेश्चमनुप्रमाणत्वेनोपगमात्॥ गणितस्यान्यथासिद्धत्वा दिन
दुपयोगाभावेपिकृत्यगतस्यमुख्यप्रकारेणोपयादनापेक्षयास्मृतिप्रामाण्येलोकस्थाविप्रतिपन्नैर्व्यवहारीयैर्व्यक्तयं
फलाविनोदेननिर्दुष्टतयाचतुर्दिष्टपितामहमानस्यग्रहतेर्युरस्कारात्॥ अस्मदादिभिस्तंनकश्चिदपिनिरूपयानिक्रामति
प्रतिपदेविभाव्यंतामेवकिंच॥ ग्रहचारोहिग्रहस्यमवेतंकर्मतच्चसावधिकमेव॥ विमतंग्रहसमवेतंकर्मपरिच्छिन्नक्रियात्वाद्दात्रादिक्रियावदिति॥ अपिच॥ तदाश्रयीभूतानांग्रहादीनामपिकार्यत्वेनपरिच्छिन्नकालत्वात्॥ तदाश्रयेवाग्र
यनाद्यूदशावत्स्वभावेनस्वप्राणगतमेवतेस्यानिरवधिकत्वेनतथाचकोप्यवधिरवगंतव्यएवेत्यापन्नं॥ तत्रचतंत्रप्रमा
णाभावेनस्मृत्यादिनात्रस्मदच्चेनवात्यादिनावसानावधिकत्वस्यप्रतिपादितत्वेनप्रमाणांतरबाधासावेधिर्निर्मूल

BHAU DAJI

श्री
५

तयापिस्वचेतोविस्फूर्जितरूपयान्यूनाधिकत्वशंकयाकिमितिप्रतिज्ञायाभीतिरिति॥ अतस्तदुक्तंपरित्यज्यन्यूनाधिकत्वशंक्य
नीयंप्रमाणाभावात्॥ अन्यथानिर्मूलशंकामात्रेणापिस्मृतिप्रामाण्यसंदेहोविप्रतिपन्नस्यसंख्याचारोछिन्नोरिति
दिनस्यादिनिरूपंविलोपेन॥ ॥तदुक्तंभास्कराचार्यैः॥ ॥यतःसृष्टेरहर्दिनादेर्दिनांतेलयरात्रेषुसहस्रेबनजारचिता॥
अतोयुज्यतेकुर्वतेतांपुनर्येप्यसत्त्वेषुतेत्योमहश्चेन्मोक्ष॥ ॥एवमब्धिसूतंप्रकृतिविषयेपैतामहमानमुपस्थाप्य;
पुनाचारस्याधनोपजीव्यकगणानयनांगभूतंकल्पगतंअवस्थापयितुंवंसतनिलकामेवाह॥ ॥याताःपितामहदिने
मनवःषडस्मिन्नूस्यःसप्तविंशतियुगानियुगपादाः॥ नंदाद्रिचंद्रदहनाःकलिवत्सराश्चसंछाद्यविंशतिहतप्रभवेप्र
याताः॥५॥ ॥अस्मिन्पितामहदिनेवर्त्तमानत्रत्साहनिश्चितियावत्॥ तत्रमनवःषट्ससंधयोप्यतीताः॥ तेषांव
र्षाणिखचतुष्टययुताःदंतव्योमहतमतंगेदवः२८४०३२०००० संगुणितानिकृतवर्षाणिअतीतामनुसंधयः पू
र्णत्रयोपेताःषण्नंदरसद्विंदवः१२०९६०००तथासप्तमस्यवर्त्तमानस्यवैवस्वतमनोरन्यानिसप्तविंशतियुगानिनेषां
वर्षाणिखचतुष्टयोपेतावेदांगनखेंदवोभवंति२७६५४०००० ततोवर्त्तमानस्याष्टाविंशतिमस्ययुगस्यत्रिपादाःशति
कृतत्रेताद्वापरसंध्यांशत्रयमतीतं३८८८००० तथाशुभकृतेवर्त्तमानस्यास्यकलेरेकोनाशीत्यधिकशतो
पेतंसहस्रत्रयमब्दानामन्यदतीतंतदेतत्सर्वंसंकलीकृतंसत्सूजातः शंकुमुखगताब्दाः॥ गोदींदुद्रिकृतांकदस्यनग

नोचंद्रोनिता: २९०१७४८७९ एतेवर्त्तमानराश्यतीताब्देः रचिता: वर्त्तमानाश्चावधिकाः कल्पादेरतीताब्दाभवंति।
अत्रांकसंकलनमेवोपपत्तेः॥ननुनेतत्कल्पगतमेवननुगताब्दानयनंग्रहचारसाधनउपयुज्यतइत्याशंक्याकल्पगताच्च
यंदमोच्चोर्विशेषस्तत्कथमः पुरः सरज्ञानसंकल्पयन्नवसंततिलकामन्याहः॥ ॥ प्रागुक्तसृष्टिगुरवः खरमन्त्रि
निघ्नाहीनाविधेर्दिनगतेखगशुन्यिताताः॥ स्वस्तेनवाद्रिगुणाष्टगजेषुपंचनंदेंदवः२९५५८८३२७९ राशमुख्ये
सप्तकाआसीन्नाः॥५॥ ॥विधेर्दिनगतप्रागुक्तसृष्टिगुरवोहीनाः संत्योवृत्तंखगुणभक्तमानाभवंति॥अयमर्थः॥
प्राक्पूर्वमुपनक्षोद्याव्यवर्णनाधिकारेकल्पादितोयुगमहिधरर्त्तवर्वेदित्यादिना; सृष्टिविलंबरूपाः गुरवो४७
५००दिव्यानिसंक्रान्ताः षष्टिसंवत्सरेणग्रहनक्षत्रेणगुणयित्वाविधेर्ब्रह्मणोदिनगतेनंतरोक्तेकल्पगतेहीनाः कृत्वेतिवि
योज्यावृत्तंखचारग्रहस्य सकाशाद्वर्त्तमानोब्दाधिकाः सौरेणमानेनगताभवंतीतिआनयेत्: षष्ट्याधिक
शतत्रयंदिव्यवर्षैसौराब्दिदिनानिसौरेणवर्षेणचदेवानामेकंदिनं॥तथाचखरसत्रिषिः३६० गुणितानिदिव्यव श्री
र्षाब्दीसौराब्दिकृतानितानिचेत्तावंतिसंपद्यते २७०६५४००० चतुःषष्टिसहस्राधिकलक्षसप्तत्यपेतैककोटिप्रमिता ५
नि॥एतानिकल्पगतेभ्यः प्राङ्निगदितेभ्योविशोधितानिशेषाफलितंग्रहसाधनोपयोग्यागताब्दास्तएवोनराश्यो

त्येवतज्ज्ञारचिंतायुक्तानपुनर्विप्रेर्निश्चयस्तेषामसत्येपिइतिदिनगतेनैवगतिः साधितेति॥अनुपातेनान्यदपिफलोत्पा
देनुदोषाभावएवंयतस्तदापिचेन्निश्चयस्तावन्नपर्यंतमेतेषांगतिरशाविध्यनदानुपातानीतफलमध्यग्रहदेव॥तथाचतस्मा
न्नूयुगत्रयवर्षेषुतच्चतुष्टयांगनंदतर्कोन्मितेषुविशोधितेषु२२९६०००शेषवर्षाणि५२०४०००इदमपिविप्रांशो
२२५२००नंयुगमेवंतथाचकल्पगताब्दानयनेविप्रांशैःसंभूतंफलमूनीभूतंनब्धिरूपेभूतास्तूर्यांशादिसिद्धादि
ब्धिंदोःसाधितेषुग्रहेषुसयोज्यमितिप्राक्॥तत्राद्यैरार्युनिकैस्तयोर्यांतरंमासाद्यतदंतरंसंक्रामितुंसगणाहर्गजयो
रेवविप्रेषउपकल्प्यते॥तद्यथा॥कल्पेकुदिनानिप्राचामते२५७९६८२८०००आर्युनिकमतेतु२५७९६९
६४५०००००न्यूनान्येतानिएतावता२३८०००ततोग्रहफलस्यतुल्यतोपपादनायविप्रैर्युगवर्षसाध्यैः७८९-
८९५८९१तत्संज्ञनं२३८०००तत्कालसंभूतनाक्षत्रग्रहपर्ययतुल्यक्षेमनुपलक्ष्यकुदकेनगुण्यकभूतास्तस्य
तस्यग्रहस्यपर्ययाःसमानीताः॥एवमन्येषामपि॥ ॥तथैवकेचिदन्येपिगणितनयनैपुण्येनैतादृशानिसहस्रशो श्री
॥ग्यंतराणिपारीकृदकबीजादिक्रियाप्रयोगेणोपकल्प्ययंति॥अतएवैतत्प्रकारत्रयंपरित्यज्यस्वल्पलघ्वार्यागणस्यो ६
अन्यदेवद्वेपाकल्पगतंकाल्पितं॥तत्रदृग्गणितैकात्रैराशिकेनैतद्गुणाप्तिमनेकल्पगतेचतुर्विप्रांशाधिकंयुग[illegible]त्रयो

न्मितमंतरंसंशोध्यतावत्कल्पगतंकल्पायेलाभगणाहर्गणैरेवंविधेनलघ्वार्यशब्देनपुनर्विप्रांशाधिकंयुगचतुष्टय
यं३०२४०००जिष्णुरूपतामितेन्यूनीकृत्यसाधनमुक्तंफलादिशेषंकल्पएवयथाह२५॥५गुण१८ | फलमुभ
यतापितुल्यमेवेति॥ ॥ननुभवतैवंतथापिवैपरीत्यस्यापिसंभावनेबाधकाभावात्| वाह१४॥४गुण२१ | कथमुच्य
तेनतान्निर्णयइतिचेन्मनुसेवेतिग्रहणं॥नहिब्रह्मसोमसूर्यायपक्षयाजिष्णुसुतादयःप्रथमयंत्रेतान्नकुर्युः॥किं
च॥नहितेषामन्यःपितामहोपिपितामहातेसंप्रदायोपदेष्टातथाचकिमनयाधृष्टकल्पनयेतिहतमतिप्रपंचेनेत्य
परम्यते॥ ॥अथनिरूक्तगताब्दानामियत्ताविषयेस्थोडुतथाबसूनामाह॥ ॥सोरवर्षमुखसिद्धखेचराएकव
र्षगतिभिर्विशोधिता॥उद्धृतसहिताक्षियादिगायुगणासिरीहतेगणाब्दकाः॥६॥ ॥सोरंयद्वर्षमुखमादित्य
स्यमंदुत्तभोगस्यमासफलरहितः कालस्तत्रानंतरोक्तगत्यासिद्धायेमध्यमग्रहाःराशीभागकलाविलिप्तास्तान्
एवंवर्षगतिभिरेकवर्षानुपातसिद्धानिर्यदिकल्पसौरवर्षैःस्वस्वभगणतुल्यैस्तदेकेनवर्षेणकिमितिफलमेका
दिकृतस्यतस्यग्रहस्यभगणात्मिकाभुक्तिः यदुणयातथासर्वेरवयोऽपतावियोधितायुगपल्लिकयादिगायेषादि
गाभवंतितेरवयुगणकीभूतब्राह्मग्रहभुक्तिकायाभवंतीत्यर्थः॥ ॥अत्रेदमेकंवर्षभुक्त्याद्यथोक्तग्रहोपचितइ

तिविलोममपचयाधानमेवेतिव्यक्तम्॥ तथा॥ अर्कस्येक्षवर्षाण्यग्निरेकोशगणः गताब्देः क्रमादुपचितोयुगावधिर्गा
णस्थानेयुगवर्षतुल्योजातः तदर्थादेतत्पूर्णमेवततोविलोममपचयितोयुगवर्षतुल्यैर्गताब्दैर्वर्षाग्गुणयित्वाविशो
धनेगगणस्थानेपिपूर्णमेवेति॥ एवमन्येष्वपिद्रष्टव्यं॥ ॥अथकृत्यादितएवग्रहचारप्रवृत्तिरितिप्रकृत्यनाधुनि
कानांवेदविरोधंचेतिदोषद्वयमिंद्रव्रजाविक्रीडिताभ्यामुपपादयन्नाह॥ ॥विधोर्दिनादेर्युगपत्समस्तभूतग्रहाः
प्राग्गमनप्रवृत्ताः॥ इतीरितंवेदविरोधिनस्तेब्रह्मार्कचंद्रादिमतान्नसिद्धं॥७॥ ब्रह्मामरुच्चेनारदायहिमगुर्यथैव
क्रमाद्बलंव्यायवेसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्योमयाथाहरत्॥ प्रत्यक्षागमयुक्तिबाधितमिदंशास्त्रंविहायान्यथाय
कुर्वंतिनरानिर्वहंतिताद्दृक्तानश्रद्धान्याश्चिरं॥८॥ ॥उक्तंनेचैतत्॥ वेदविरोधश्चप्रागनेकधोपदर्शितएव॥ प्रत्यक्षेति
नादिदमतींद्रियार्थद्रष्टृभिर्ऋषिभिरसोमसूर्यादिभिर्नारदाख्यउपदिष्टंशास्त्रविहायसाप्रतीतव्यानुसारमाधुनिकाश्चत्
कुर्वंतिनरास्त्यक्तशास्त्रास्त्रिवारहेतवोत्यारुक्षियत्कालमपितथाप्रतिभानमेवनतुचक्षुरादिप्रतीतेः॥ यथालिख्यक्ष
तनक्षत्रसमाकालेयनांशानीयलब्धास्तदधुनाकालांतरेणतत्संस्कृतेतरत्वेन॥ मुनिभिश्चदृष्टाएवतइति॥ नन
न्वनेदोषः॥ किंच॥ अधुनातनत्वयुक्तेग्रहग्रहणसाधनादावपिसांतरतेवेति॥ कथंचिदाप्तमानात्पूर्वागमपरित्या

गेत्यदर्शितानुकालांतरेक्रियाप्रत्यक्षेणबाध्यतएवेति॥ ॥ननुतर्हिकालविशेषेक्रियद्व्यंतरंदृश्यतएवतत्कथसा
धुनिकानामयरत्नहतिआशंक्यांतरदृष्टांतंचानुसृत्याहमुनिप्रणीतेमनुजैः क्वचिद्वैदृश्यतेंतरं॥तथातदेव
ससाध्यंनकार्यंसर्वमन्यथा॥९॥यथावेदोक्तमंत्रेषुनदीर्घंदृश्यतेक्वचित्॥तत्पुरस्क्रियतांकुर्यान्नकार्यंसर्वमन्यथा॥१०॥
तदंतरंतेनविलोकितमिति॥ नक्रियंतुक्रियंतमपिकालंतदुपचीयेतपुनरपचेष्यत्येवेतिन्यत्यत्वाद्योयेहिंतंतत्क
र्मनिबध्नातुयुज्यतइतिशावः॥अथेतदुपसंहरन्नुक्तेनिर्दोषतामपिप्रसक्तन्यदनुसृत्यैवंप्रयंक्ते॥ ॥तदेतीकृत
मस्माभिर्विज्ञानिमुनिसंमतं॥दृक्तुल्यमेवासनोवेद्यमनुसूयमुहुः परा॥११॥ ॥यत्नमेवेतत्॥ इतिदोषांशंकयास्मा
भिरार्षआगमःस्वीकृतइतितात्पर्यं॥ ॥एवमहर्गणानयनप्रधानसूतंगताब्दजातंयवस्थाप्याधुनातनुपातंगभू
तान्यधिमासावमैंदवसौरसावनदिनादीनप्रतिपादयितुः प्रथममधिमासानूक्षयाहांश्चलाघवायेयुगपरिच्छिन्न
नेकेनकृतविलंबिनेत्याह॥ ॥रसरुद्रत्रिनखाग्निबाणभूपरिमिताधियुगेधिकमासकाः॥यमसागरकृतिकुंजरवेषु
दृक्तुल्ययुगावमसंचयईरितः॥१२॥अत्राक्षस्थापनमेवंप्रकारव्यं॥युगग्रहणंलाघवार्थं॥अथवा; स्मन्मतेस्फु
टंविलंबेसममतेनाकृतंगतेशावानूक्तेनैवव्यवहारसिद्धेरावश्यकत्वात्॥ तत्रचैकस्मिन्चतुर्युगेधिमासाः १५

रसस्करत्रिगोभ्रस्रवाणक्षूपरिसूमिताः॥ तथायुगेचैतावानवमसंचयः॥ यमोचन्द्राराभ्रांकृतयश्चेतिर्दहः॥ य
मोयमलोकेऽब्दोवेत्यर्थः॥आकृतिग्रहेनक्षत्रिंशद्दक्षरच्छदः तथाचायंकविर्नोलक्षणयाप्रयुज्यते॥ तेचयुगेन्यू
नाहः २५०८२५२ यमन्द्राराकृतिकुंजररवेषुदृक्समइति॥ तेचथोक्तंरविणा॥ ॥ षड्भिःकृतिहुताशांकृतिथयश्चाधि
मासकाः॥ तिथिक्षयायमार्थक्षीद्यष्ठव्योवमद्राराश्चिनइति॥ ॥अत्रकिंचिच्चिंत्यते॥ ननुकोयमधिमासशब्दार्थः॥ मा
समधिकृत्यवर्त्तमानोधिमासइतिवाऽधिकोमासोधिमासइतिवा॥ तत्रप्रथमेपिधर्मित्वेनकालएवास्तिमतः कश्चिद
न्योवा॥अधिकृत्येत्यत्राधिकपदार्थः किमधिकरणत्वमुतस्वामित्वमथवाव्याप्तिरास्तिमता॥ तत्रप्रथमेतावत्॥आत्माश्रया
त्॥अथोयाधिकेपुरोदाएवेतियत्कथमात्माश्रयोदोषइतिचेत्॥ तथापिपूर्वोदाहरिष्यामः॥ नाद्वितीयः॥मासमधि
कृत्यवर्त्तमानानांमासाधिपतीनामधिमासत्वापत्तिः॥अस्युपगमेचतेषांद्वादशसंख्यानियमत्वेनैतावत्संख्यासंख्येयत्वा
पादनात्॥अथाधिपदार्थस्याधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वेनउक्तदोषानवकाशात्पादनेमासत्वइत्यत्वसत्तादेरप्यधिमा श्री
सतापत्तिः॥अथस्वामित्वविवक्षापक्षेपुनर्मासाधिपानामेवतदापत्तिः॥अथव्याप्तिपक्षाश्रयणेकालादावुदाहृते ८
सामान्यादेचदोषस्यतदवस्थत्वात्॥ मासविवक्षायांतुसौरसावनयोरनिर्व्याहः॥ नाद्वितीयः॥ स्वस्वपरिभाषा

नियमानुरोधेनवर्षमात्रस्यद्वादशमासात्मकत्वाधिकस्यतस्यानुपलब्धेः॥ किंच॥ किमसौरेणमानेनेंदवेनवासावना
नावा॥ नाद्यः॥ समसंख्यत्वेनाधिकत्वाभावेसाधनस्याकिंचित्करत्वात्॥ सौरेघृतसंक्रांत्यभावेनतिथीक्षयेणानुपप
त्तेः॥ सौरत्वापादकरणहेतुसंयोगाभावेनविजातीयत्वासंभवत्॥ नपरः विजातीयतसौरादेःसंयोगानुपपत्तेः॥ चे
द्वेष्यस्तथासौराइत्यत्रकृत्वात्॥ ऐंदवत्वनियमस्यानिर्वाहात्॥ नचरमः॥ सावनत्वेस्वरूपव्याघात्॥ सौरसांद्रये
रंतरमधिद्रोषमित्यत्रकृत्वात्॥ सावनानन्मानस्यन्यूनत्वेपलक्षणाश्रयेतिचेत्॥ ॥अत्रोच्यते॥ नित्यपदोमासव्यवहारो
मुख्यश्चांद्रएवान्यत्रपुनर्व्यवहारानंगत्वादमुख्यः॥ मासास्तथाचतिथिक्षयहीनांद्रमानादित्यत्रकृत्वात्॥अत एव
तौदेपिप्रतिपदादेरमांतपर्यंततिथीनांत्रिंशतोमासत्वेनव्यवहार्यत्वं॥ तथाचसमधिवर्त्तमानसंक्रांत्यवधिकोस्तिथात्म
कारक्षोधिमासइत्यत्रयोगेकार्थेसमत्वणेरेवनियामकत्वान्मासतांगत एवतास्मिंस्तथाव्यवहारस्तूपचारिकान्च
र्थनामात्रात्॥ तथाचायमर्थः॥ ॥ अमांतोपलक्षितंचांद्रमासमधिकृत्यातिक्रांतासंक्रांत्यवधिकास्तिथात्मा
त्मकाक्षोधिमासः॥ अत्रकालपदोपादानेनरवेर्नाव्याप्तिः॥ तिथ्यात्मपदेनसौरसावनयोः॥ तस्माद्दर्शांतादर्कसंक्रमो
यावतीस्तिथीरतिक्रामतोंतरितस्तान्यधिमासदिनानितान्येवचाधिक्षोषदिनानीत्युच्यंते॥ तानियथायथासंक्रांतिर

अतोऽग्रतोयाति तथा तथा यथोनरात्रिर्वर्तते तानि चैतावद्भिः सौरमासैः ३२ चांद्रमासप्रमाणतुल्यानि भवंति॥ यतस्तु
तुल्येषु सौरेषु मानात्संक्रमस्तिथीनां त्रिंशतां तरितो भवंति॥ तथा च तावद्भिः २६ सौरैरेकोधिमासः॥ तत्साधनं चानुपाते
न॥ तत्रैकदा कदाचित्तत्र प्रतिपदादावेव मेषसंक्रमो भवेत्; तत्र मध्यम एव ३२ षसंक्रमेणाब्दकुदिनद्वयशून्यं तारितं
नैवं भवितव्यं तत्राह सावनानि॥ यदि युगाब्दैः ४३२००० र्युगसावनानि १५७७९१७८२८ लभ्यंते तदैकस्मिन् रव्यब्दे
३६५।१५।३१।२४। क्रियंतीत्यनुपातादागतानि सूरर्तुरामास्तिथयोऽपि नयाः सावयवाः अस्याब्दशून्यं; सौरमासास्य
कुदिनानि ३०१२५।२७।३७। ततो तरा रामाय चांद्रस्य कुदिनानि यदि युग चांद्रमासैः ५३४३३३३६ उदाहृतानि युग
सावनानि तदैकेन किमिति॥ अनयोरंतरं सावनात्मकमेव ० तथा चायमर्थः संपन्नः एकस्मिन्प्रवृत्तावपि मधुमे
षसंक्रमो नसमनेव पूर्यते॥ तुं तुचांद्रमासकुदिनैश्चैत्रः सं पूर्णः संक्रमः पुनरर्कमासकुदिनैस्तद्वत एव वत
तश्चैत्राद्यावंतरितो नै षसंक्रमस्तावधिर्दोषः अनेनैव हृतागतेन यथांतरं चांद्रमासांतादग्रतो वक्ष्यामि श्री
मुनादिसंक्रमाः संभवं तीअतः प्रतिमासमधिदोषस्यैक्यं लब्ध्याप्रवृत्तेनानुपातेन संक्रमीकरणं यच्चैतावत्
तीतरैः कः सौरमासैः ० स्तादिदुमासः २९ समतागतेनानेन किमिति फलं ३२ द्वात्रिंशन्मासाः वेदृग्दिनानि॥

तथा चैतावद्भिः सौरैरेकोधिमासः पतनीति जातं तत्र चैत्रे देवतावद्भिः सौरैरेकोधिमासः तद्युगसौरैः क्रियंत इति संपद्यंते
युगाधिमासाः २५९२३३३५ इत्युपपन्नं॥ ॥ इदं किलबालव्युत्पत्तये सावनमनुप्रस्तूय प्रत्यवोत्पादनं॥ तत्र तत्र
यत्र चांद्रमेवाहोषमतस्तत्रैव प्रदर्शनायुक्तं यथा द्वे सौरादिवसाः ३६० गणनया चांद्राः; पुनः ३६१।३५८। ततः एकस्मिन्
द्वे सौरादिनयोरंतरं तिथयः २९ ततोयद्येतावतांतरेण ह्यहर्गणः २९ सौरमासास्तथा मासतां गतेन नानेन किं
यंत इति लब्धं तेपुनस्तावंत एवेति॥ अथावमोपपत्तिः॥ अथ यदा सौरचांद्रदिनयोरंतरं; शिरोघं तथा चांद्रसावना
दिनयोरंतरं; समशेषं तथा च सति यतो ह्यहर्गणानयने सावनानां मुपयोगोऽतः सौरशेषशिरोघसंयोगात्परिज्ञातेथाति
थिषु: सावनचांद्रयोरंतरं द्वे चांद्रेष्वहोषु शिरोघं तत्तदावमानि ज्ञायंते तत्र चांद्रमासात् २९ सावनो ३० धिकएवेति चांद्र
स्यून्यूनतिथयोवेद्याः सावनानि पुनरधिकत्वेनन्यूनसंख्याकानि॥ ततोंतरघ्नं ३२ तैः क्षयाहैस्तिथयः शोधिताः
शेषं सावनानि वैमनुपातात् एकस्मिन्मासे द्वियमशरयोरंतमिति विचारैः सावने ३० चांद्र २९ ज्ञानयोरंतरं २६
ततोनुपातः यद्येतावतांतरेण त्रिंशत् ३० सावनानि तदैकदिनतां ६० गतेन किं यंतीति लब्धं ३२ नेष्टरसाः २८
सावयवाः ३२ तेनानुपातात्कृतेयं सावनैः एकमवदिनं तच्चक्रगसावनैः क्रियंतीति यमशरा कृतिकुज

रवेषु दस्राउत्पद्यंतएवत्यक्तनिबद्धाः अथयुगेचांद्रमासानपिनेनैवरूपेणाह॥ ॥तत्राणिचंद्रमसोर्भगणांतरंभवतितद्भि
मासैसमुद्भवः॥ रससरामररसिंधुगणेषुभिः परिमितः सयुगेमुनिसंमतः॥ ॥येवक्ष्यमाणाश्चांद्रार्कयोर्भगणाः तेषामंत
रतुल्यायुगेग्राह्यामासाइत्यर्थः॥ तेचैतावंतइतीसकलयोन्नरार्थेनाह॥ ॥रससरामररसिंधुगणेषुभिः परिमिताइतिप
३३३६॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥पुष्यवतोर्युगेयावंतोयोगास्तावंतएवक्लिंदुमासाः तेचद्वयोः प्रागमनामुभयोर्भगणांत
रतुल्याएवेतियुक्तमुक्तं॥ भगणविषयेवासनाचाग्रतोवक्ष्यते॥ ॥यअथयुगेचंद्रार्कयोर्दिवसानिंद्रवज्रयैवाह॥ ॥लक्षाह
ताःपक्षशराक्षपंचचंद्रायुगेस्फुटंदिवसाः खरांशोः॥ चांद्रोदिनौघः खगजाअपूर्णपूर्णाश्चरामाभ्रनृयप्रमोणाः॥२॥
अत्राष्टकस्थापनमेवव्याख्या॥ युगेक्रमादमीरविदिवसाः लक्षाहताः पक्षशराक्षपंचचंद्राः२५५५२०००० तथा
चांद्रोदिनौघोयुगेक्लिप्तातावान्संपद्यते॥ खगजाभ्रपूर्णपूर्णाश्चरामाभ्रनृयाः १६०३०००८० अत्रचेसंख्यैनिर्दिनानि
युगेतिथयइत्यर्थः॥ अत्रोपपत्तिर्मासास्त्रिंशतासंगुण्यदिनीकृतइतिसुगमाः॥ ॥अथार्कसावनानिनक्षत्रदिनानिचे
कयाशास्त्रिंत्याव्यवस्थापयन्नाह॥ ॥अष्टघ्नखाग्न्याष्टिरवेर्दिनाद्रिकुध्रवाणक्षोण्यः स्वर्युगेभूदिनानि॥ तारावाराद्रंतिदस्रो
रगाद्रिरामाद्रिद्विद्वीषिएचंद्रसंख्याः॥२५॥ ॥अत्रार्कदिनमर्कसावनंचेतिव्यत्ययकरणांतरकालवाचिनः पर्यायाः तथा

चयुगेदंतिद्विकृतिरंध्रेंदुनवाद्रिसनवार्णेंदुसंख्यानि २५७६८२७६८२८ भूदिनानितारांनक्षत्राणांवारावासरापे
क्षयातः दंतिनिस्त्रोरगाद्रिरामद्विद्वीषिएचंद्रसंख्या २५८२७६८२८ अमीयुगेभभ्रमाणांनक्षत्राणांभ्रमाः परि
वर्त्ताभवंतीत्यर्थः॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ यदाकेवलंसूर्योदयग्रासेएवमेषसंक्रमस्तदादिनप्रवृत्तिप्रत्ययंत्रैवेधेनैकभगण
भोगंयावद्दृश्यभगणनयापरामेषसंक्रांतिरेतावद्भिरेवोदयैः ३६५ पतंति॥अयमर्थः॥अस्मल्लोकेसाध्यएवेति
नविप्रतिपत्तिः॥ तथाचयद्येकस्मिन्सौरवर्षेएतावंतिकुदि २५ नानितक्षगवर्षैः कियंतीष्टपपद्यंते॥ ऐक्यसा
धनाहाः॥ ॥अथभभ्रमोपपत्तिः॥ ॥भानिप्रवृत्त्यादेयग्रहानस्त २७ ग्राणिचत्रस्मणाप्रवहनुरोधेनप्रत्यक्त्रयेनि
युक्ताः॥ तत्रग्रहास्तावदुभयदिग्गतयः॥ नक्षत्राणांपुनः प्राग २७ तेरसावात्प्रत्यक्परिसरणमेवकेवलंनेष्यत्र
तारूपप्रत्यग्गतेरपिप्रागधिगंतिभतोवालवरोधाद्रविमेवप्रथमंनक्षत्रत्वेनकृत्वायित्वाभभ्रमाणामियंभावविधी
यतेरविः प्राक्त्रजंनापिभूदिनतुल्यानभ्रमानुत्पादयत्येवततोयेप्राग्गतापरिभ्रामास्तेतस्यभगणाः येप्रत्यक्तानि
क्षदिनानि॥ ततःप्रत्यग्गमनंविलंघ्यतोभगणंतुल्यान्प्राग्भ्रमान्रविरुत्पादयेत्॥ ततोर्थान्तरजातमेतदुभययोगतुल्या
एवप्रत्यग्भ्रमाःअसकृद्विधानेति॥ किंच॥ यद्यस्यप्राग्गतिर्नक्षत्रविधानेनदेयंसभ्रमतुल्यानेवप्रत्यक्भ्रमान्जनयेत्स्य

देवाश्विन्यादिवत्॥ अतोर्कभगणानांभूदिनानांचयोगतुल्याएवभवंतः अतस्तावत्तुपपन्ने॥ ॥एवंप्रकारांतरेणाधिमासन्यू
नाहनामानयनायेयुगेरविचंद्रदिनैक्यंक्रांतिसंज्ञंन्यूनाधिमासयोः प्रकारेणसाधनंउक्तविलंबितेनाह॥ ॥अवनि
वासरचांद्रदिनांतरेऽवमदिनानिवदंतिविदः सदा॥ रविनिशाकरवासरसंचयांतरसमाधिकमासकवासरः॥१६॥ ॥
अवनिवासराणांभूदिनानांचांतरेणाविदोगणितनिपुणाः अवमदिनानिवदंतिनिरुक्तानांयुगचंद्रादिनानांयुगसावना
नांचांतरेऊनेशेषमवेदिनानीत्यर्थः॥ तथारविवासराणांचंद्रादिनानांचांतरेऊनेधिदिनानिभवंति॥ इदंन्यूनाधिमा
सवासनयागतार्थमेवेति॥ ॥अथतेनैवक्षेपेणभक्षमोपपत्तेर्दर्शयन्सूर्यग्रहसाधनमाह॥ ॥भगणवर्जितशस्य
संमितिर्भवनिरेवचरभूदिधनसंचयः॥ ग्रहसरूपतथाहिवासनानिगदितास्फुटक्रियास्वधियैवसा॥१७॥ ॥भगणैर्वर्जि
तोभक्षमसंमितिः खेचराणांभूदिनसंचयोभवति॥ वक्ष्यमाणाद्भगणांतर्गतैरेष ग्रहभगणैरेतेभक्षमाउक्तास्तस्यत
स्यग्रहस्योदयादुदयावधिक्रांतिभूदिनानिभवंतीत्यर्थः॥ अस्यापिवासनाअर्कसावनभक्षमोपदर्शनेनगतार्थत्वाच॥ श्री
अथाहर्भणानेतरमेव॥ ग्रहानयनेतदुपयोगेनप्रसंगसंगत्याग्रहमंदशीघ्रोच्चपातानांस्वोक्तान्त्रयमुजंगप्रयातेदि ११
नत्रयस्योक्तालिनीरूपेणश्लोकेसदाकनभगणानाह॥ ॥सूर्यसोम्यासितपर्ययायुगेपूर्णपूर्णखरवदंतसागराः॥

ऋक्षरविशरतिर्थगेषवः शीतरश्मिभगणाबुधैः स्मृताः॥१८॥ दंतदंतिरसरंध्रदस्रमानंतस्ययुगमंउलोन्मितिः॥
खांगगुणगोरिभूमयोरोहिणेयचलतुंगपर्ययाः॥१९॥ पूर्णलोचनयमाब्धिबाणाग्नीष्वाग्निसंगणसंमितिर्मता॥ भौ
मत्रिगात्रियमदृक्कुरंध्रपर्वताभार्गवाक्षभगणायुगेमताः॥२०॥ मतोंगगंधांगवेदसंख्यपतंगप्रसूतस्यचक्रप्रमाणं॥
त्रिरामाब्धिभूनागाश्वभक्षमानंविधोर्मंदतुंगस्यपूर्वैर्धृतास्या॥२१॥ भुजंगाग्निदृग्दंतदस्राविलोमाः स्मृताः पर्ययाः
सौरकैर्यदुक्ताते॥ सहस्राहताः कल्पजातारवेस्तस्तएवाथसूर्योपचक्राणिकल्पे॥२२॥ शीतमंगलगुणाः कुजाद्धयो वे
दभ्रन्यमरुदमरुद्भुजाः॥ नागषड्गुणमिताः खखाग्रहाः पंचपावकगृहाश्वरानवाग्नयः॥२३॥ कल्पेषातानांकुजाद्यस्तगा
नांपाराबारैकद्विसंख्याक्रमेण॥ अष्टेभाश्वायायुगांद्रिवेदरामाब्धींका; पक्षषट्कांगतुल्याः॥२४॥ ॥अत्राप्येकस्था
पनमेवव्याख्यं॥ ॥मंगलभगणचक्रपर्ययशब्दस्तज्ज्योतिः शास्त्रप्रसिद्धाः पर्यायाः॥ युगेसूर्यसोम्यासितानांरविबु
धशुक्राणांएतावंतः पूर्णपूर्णखरवदंतसागरैस्तुल्यिताः पर्यायाभगणाः ४३२०००० शीतरश्मेश्चंद्रस्यैतावंतः ५७
७५३३३६ मंगलस्ययुगएतावतीमंउलोन्मितिः २२९५८३२ रोहिणेयस्यबुधस्यअमीचलतुंगपर्ययाः १७९३७०६०॥
गीष्पतेर्गुरोर्युगेपर्ययाभगणसंमितिः ३६४२२० ततोयुगेभार्गवस्यआशुशीघ्रमंउलमितियावत्॥ तस्यऋक्षगत्रियमे

दूरत्वपर्वता:७०२२३७६॥अत्रऋनवभ्रजागश्चेतिसमास:॥ ॥अथपतंगप्रसूनस्यसूर्यसूनोरेषाभगणसंमि
ति:२४६५६८॥तत्रभ्रंमदोच्चस्य४८८२०३इंदुपातस्यअमीप्रतिलोमपर्यया:२२२२३८॥एवंसहस्रगुणि
ता:कल्पगताभवंति॥यतोयुगसहस्रेणकल्पइतियुक्तमुक्तं॥ ॥अथकल्पानुरोधेनस्फुरत्वार्थमेकस्यत्वेनमंदोच्चपर्यया
नाह॥अथसूर्येंदुचक्रोणीतित्रयंविमंदोच्चस्य३८७शीघ्रमंदोच्चस्य२०४बुधमंदोच्चस्य३६८गुरुमंदोच्चस्य१००
सितमंदोच्चस्य५३५तत:शनिमंदोच्चस्य३१॥॥अथशीघ्रादिपातानांव्यस्तपर्ययानाह॥ ॥कल्पेपाता मिति॥तत्रकुजे
पातस्य२१४बुधपातस्य४८८गुरुपातस्य२७५भृविपातस्य१०३शनिपातस्य६६२इंदोर्मंदोच्चपातयोरपर्ययाग्रहै:
सहैवप्रागुक्तइति॥ ॥अथकोयंभगणशब्दार्थ:॥नांनक्षत्राणांगणेगणइतिवाभानिगण्यंतेऽनेनेतिवाअन्यएवा॥
तत्रतत्प्रथम:॥संक्षेपोयंगमेतुतेषांसप्तविंशतिसंख्यासंख्यत्वेनेतावत्वानुपपत्ते:॥तस्मान्त्योपगमेचतेषामनं
तरत्वेनपरिसंख्यानार्हत्वात्॥किंचतेषांस्वातेश्चेणप्रतियोगिसापेक्षतानुपपत्ते:॥नाद्वितीय:॥तेषुगणनोपायत्वस्या
सेभगात्॥नचरमोनिर्वचैनादिति चेन्न॥रादिक्षेत्रभक्तशेषाणांपर्यायतयाभानांछद्मद्वारत्वोपपत्ते:॥भोगगणा:भोगसमूहा:
अयमर्थ:॥यस्ययस्यग्रहस्यप्रागत्यावंतोभीनातसंबंधास्तएवतस्यभचक्रभोगाभवंतितेचयुगमथवाकल्पम

पीछत्यपरिगणिता:संतोयावांस्तास्समुदाय:तेनस्यात्तेगपदलोपात्॥शाकपार्थिवादिन्यायेनमध्यमपदलोपिकर्मधा
रयत्वलेनभोगगणाएवभगणाइत्युच्यंते॥तेचस्वस्वगत्यनुसारातप्रतिग्रहमन्यथैवन्यूनाधिकसंख्याकाएवभवंतीति
तथोपदिष्टाश्रुतिसर्वमपियुक्तमुक्तं॥अत्रोपपत्तिमाचार्यएवाग्रेप्रपंचेनानंतरमेवक्ष्यतीतिकिमस्माकंएथकूकथनप्र
यासेन॥ ॥ननुकिमेतेनिरुक्तादिवन्मतोविलासितमात्रासादितासादिताउन्मीलिकागमसिद्धइत्याशंक्यमूल
प्रूवर्मिकानुमतिमेकंतथाचसंततिलकयोपदर्शयन्नुपपत्तिप्रतिजानीते॥ ॥अस्मार्कमूलिगुरुसिष्यपुत्रस्यमु
ख्येरुंत्रेषुयेसमुदिताभगणास्तएते॥अत्रोपपत्तिमस्फुटांस्फुटमाहमूर्वांवक्ष्ये॥युगाभगणसाधनबोधकत्रीणि॥२५॥॥
उन्नतंचैनते॥येत्रसोमसूर्यै:खखखसिद्धांतेषुग्रहपर्ययाउक्तास्तएवएतास्मात्सिरोपनिबद्धाइतिमाधुनिकप्रयुक्त
त्वमेतेषामितिभाव:॥अथोक्तानांभगणानांवासनामुद्दिश्यक्रम:पूर्वंग्रत्नादिसिरनुक्रमेणस्वयमेवातिप्रयासासाद्दि
तत्वेनतावन्नामुनराद्धेनप्रशंसन्नाह॥ ॥अत्रोपपत्तिमिति॥अथप्रथममाद्दित्यभगणानांमेरोक्तेनादेतद्भास
नामेवप्रतिपिपादयिषुस्तदंगभूतंतदिष्टसाधनमधिकारांतरार्थंरूपमप्याहषडंसंततिलकयाद्वितीयमाचेन्दुपक्ष
रणोपस्थापनंविधायेकमधुमाधवीतिस्रः शार्दूलिन्योनुष्टुपद्वयमेकामंदाक्रांताचेतिश्लोकनवकमुपनिबध्नन्नाह॥

अंशः समीहितमहीतलसंस्थितस्यच्छायादिनार्धघटिकासमसंख्यकोः॥ याम्योत्तरायतिरसेवनदुत्थमत्स्यपुच्छास्यत
स्त्वपरपूर्वदिशोश्चवेत्ता॥२६॥ स्तोत्रस्यमूलधरणस्तवस्यमूलधारायथायमकुवेरदिगायतास्यात्॥ लंबोपमस्यसकरम
स्यतुपूर्वगोलकीलंनिवेश्यनलिकांक्षितिलांचकीले॥ २७॥ याम्योत्तरामथतयाप्रतिलोक्यसूर्यंतूर्योदियेचतइहोन्नतांश
गमानं॥ ज्ञात्वाविशोध्यनवतेर्नतभागकाः स्युस्तत्स्वक्षकांतरयुतीसमशिंजिनीकृत्वे॥२८॥ क्रांत्यंशकास्तजयाजिनज्या
विश्वकृतिज्यानिघ्नीतर्कुनुदोर्लवास्युः॥ निम्नांशोनतहासरेरात्रिवक्रेदृष्ट्याधिछोक्रत्यंयेनतत्पदंहि॥ २९॥ एवंसूर्यसा
यनंप्राग्विदित्वास्यशंभूयोवासरेन्यत्रसुस्थिः॥ स्पष्टाह्नान्योरंतरेनलघुतेयावासूर्यस्तत्समंतस्यतुंगं॥ ३०॥ मध्याह्नसं
स्याहृतंस्पष्टतनूसुत्यंत्यक्त्वानत्यंसख्यायुतेर्यत्॥ एथीसांनेः स्यान्नदास्पष्टतुल्यो मध्यार्कस्तंराड्रीपूर्वं विदित्वा॥ ३१॥
ततः प्रतिदिनंमध्यगत्यामध्यंप्रचालयेत्॥ कालांतरेणतन्मध्यस्फुटयोरंतरंफले॥ ३२॥ साम्यंयत्रासवेन्मध्यस्फुटगत्योः
परंफले॥ सेयंतज्ज्यासमंव्यासदलंनीचोच्चमंडले॥ ३३॥ एवंयातेनभवतिसांनेनाराड्रीसागादिरूपस्तावानेयैः स्यात्स
विंकलादिनेस्तेषशोगासिध्यस्युः॥ एतेस्त्वेकोभवतिभगणश्चेन्नदाभूदिनैः किंकल्पेसाध्याइतिबुधजनैः पर्ययास्तेनुपा
तान्॥ ३४॥ ॥अत्रसूत्रनवकेपदार्थस्तत्सगमएव॥ किंतुनात्यंतपरिशीलनंप्रक्रियापरस्कारेणातिप्रपंचादिहविधीयते॥

नत्रयगणोपपत्तिजिज्ञासुर्गणितगोलविचक्षणः क्षणमपिभुवंविचिंत्ययत्रक्वचिच्छेषेणनतमेनिरावरणेजनुपहतेदेशेप्रय
तेनमुदोनुज्ञातवत्संसद्यजलधारापरीक्षणादिभिः समंतापरीक्ष्यनियतंदृग्गणितैक्यमुपलक्ष्यलक्षणेनैकंकुनास्मि
न्यथाभागएवयथाशंकुकेंद्रंसवतिनथाचविन्यसेदिति॥ ततः पूर्वमेवपूर्वदेवसिद्धमादित्यदिनमानंजलघटीयंत्रेप्रमा
णेनविगण्यस्तादिनमानस्यत्रिंशतांतरंतेशोषस्यथावेतिपलानितान्यष्टैतानिकृत्वातेभ्यः स्वदेशोचरखंडानि
विशोध्ययद्विशुद्धंतद्विशोध्यखंडे॥ ततोयदिप्रथममेवखंडंशोध्यंतदादिनमानस्यनिजद्वाविंशत्यंशेनयदिद्वितीयंतदा
विंशत्यंशेनयदाचरमंतदैकसप्तत्यंशेनसंस्कारेऽग्रिमस्यदिनस्यप्रमाणंज्ञायते॥ तत्रयदिदक्षिणमयनंतदातेषां
ज्ञानमणत्वंयच्चनरमयनंतदथनामिनिसंस्कारेविशेषः॥ तथाचतेचाग्रेवक्ष्यंतागामिदिनस्यप्रामाण्यंज्ञात्वादृक्तुल्ये
त्यादिनार्द्धकलाभूयोप्यपरदिनेरव्युदयाद्वृत्तीयंत्रेप्रचाल्यदिनार्द्धानितेकालेप्राग्विनिवेशितस्यशंकोर्यावज्जायानदग्रेचि
ह्नंकृत्वाशंकुमुत्सार्यकेंद्रछायाग्रयोरंतरंसूत्रादिनानुसंधायकेंद्रमनुलंघ्यैवशंकोरपरस्मिंगोपिसूत्रंप्रसार्यछायाग्रतु
ल्यंयाशलाकायातत्राप्येकंचिह्नंकृत्वासूत्रानुसारेणैवगोरिक्षादिनाविशिष्टारेखामुत्पादयेत्॥ ततः सूत्रमपसार्यय
उपरलक्ष्यतेरेखाचिह्नंयंत्रकमध्यमानरदिक्चिह्नंतत्रयंचिह्नंकेंद्रानुसारिसूत्रंतद्रेखाचिह्नमपनेतुदासि

ना स्याइतिअत्राप्युपपत्तिदृग्नास्त्रिप्रश्नाधिकारेदिक्साधनावसरएवास्माभिरतिप्रपंचादुदाहरिष्यतइति॥ एवंयाम्योत्तर
योरक्षांतेताभ्यामुक्तिष्टतीतितदुत्पन्नंभूतोयोमत्स्यः तस्यमुखंचिक्कंप्राचीपुच्छंचिक्कंप्रतीचीस्यादित्यर्थः॥ एवदिक्साधनं
लिकारूपमेकंप्रसाधितश्लक्ष्णदीर्घसंस्कृतंलोहशलाकामुपदायदक्षप्रत्यक्षरूपेशंकुंदृढंपलाक्षितेभागेनिरवलंतथासंस्थापयेत्तथात
त्याथतोभोगोयाम्येदिक्परिणतउर्ध्वाधरागेवंतवस्फटिकरूपएवावतएवेतितत्परशरीरएवाथसकीलंप्राग्भागेश्रोतंल
लाटस्फटंवेदनादिसमुद्भूतमेकंनालिकायंत्रमादाययथानालिकायाउदग्ग्रुवयिमूर्धविध्यतःपुरुषस्यनेथकालेदृगोर्यंसमानि
छेत्॥ तथायाम्योत्तरेदारुपरिणतंतच्छवस्थापयेदिति॥ ततस्तयानालिकयाआशीघ्रेदिनेरविंविध्यायाम्योत्तरंलागतंतंविधिं
त्यतदेवतूर्यंयंत्रेणापिविध्यामध्योन्नतभागात्विज्ञायतानवतेर्विक्षोभ्यशेषंदिनार्द्धकालेऽर्कस्यनतभागाःततस्तानक्षांशोन्
मंडलवच्चस्तंसंस्कृत्यशेषमादित्यस्यतत्कालेपक्रमांशाः एतदुपपत्तिरपित्रिप्रश्नेयत्राधिकारेऽभिहितोन्नतोचरूपा॥ ततस्ते
षामर्कापक्रमांशानामुन्मंडलवृत्तीवंविधायतांक्रियमाणांसंगुण्यजिनज्ययाविभजेत्फलरूपायास्तत्कालिकसायनार्कदोर्ज्या
यायनुःकरणेभुजगाभवंति॥ ॥अत्रोपपत्तिर्विलोमविधिरेव॥ ॥ततस्तावतोभुजस्यचतुर्थपिपदेषुसंभवेमाग्निमात्रि श्री
ण्याकुंठनात्तदुपायमाहतद्भास्करइति॥ तद्दिनएवदिनावसानसमयेयराशौतिजेयलक्षंतदानदासन्नएवरविरिति १४

नदनुरोधात्यदंप्रकल्प्यभुजादिलोमंस्वायनमादित्यमुत्थापयेदिति॥ तथथा॥ यदाभुजउत्तरतोवान्
न्याद्यासन्नस्तदारविरुच्येतावानेवततोरविश्चेक्रराद्यासन्नस्तदापदद्वयात्तद्भुजंविशोध्यशेष
धनुराद्यासन्नोरविस्तदाभुजोपदद्वयंदत्वाशेषमादित्यः यदापुनर्वासवाद्यासन्नस्तदाचक्रात्
शेषमादित्यः स्यादितिसंक्षेपः॥ एवंनाडिकार्थकालिकैर्स्फुटेरावनेयरिज्ञातेत्यवाहितापरदिनेपिपुनरादित्यंयथापूर्व
विधासूयोनतांशापक्रमांशादिकरा विलोमविधिनैवान्यदैवासिकस्पष्टमादित्यंदिनार्धकालिकंज्ञात्वादिनद्वयोद्भवयोरा
दित्ययोस्तैरहतेस्फुटेनदैवासिकारवेर्भुक्तिरूपलब्धा॥ ततोनाहिस्फुटगत्याप्तागणाःकृत्याधिनंयुक्ताः॥ तस्याः प्रत्यहम
न्यथाभावात्॥ अतोमध्यगतिरेवतत्राप्यावश्यकीतिनदर्थंकिंचित्कर्मप्रतिपादयन्नंतरोत्पन्नानित्यानप्यतिदिशतिनाह॥ ॥
तल्लघुत्वइति॥ ततोवर्षमेकंप्रत्यहंवधाच्चरशेनोपदर्शितेनयथारवेर्भुक्तेरागतोयदिनेस्फुटगतेःपरमाल्पत्वं॥ अथ
मर्कः॥ प्राथमिकेयंकालात्प्रत्यहमुपचीयमानायागतेरकस्मात्तेयास्मिन्दिनेऽपचितिरारब्धात्पूर्वदिनगतेःप
रमोपचयस्थानं॥ ततः पुनः प्रत्यहमपचयः कस्मादेवंयास्मिन्नादिनेरद्धिरूपलब्धानत्पूर्वदिनंगतेः परमोच्चयस्था
नं॥ अत्रमंदावबोधायकालोपचयस्थानलेनोक्तइतिमंतव्यं॥ तथाचयदिनेपरमाल्पत्वंतादिनेयावा५१५न्सूर्य

स्तेनुल्यमेवार्कस्यमंदोच्चं॥ यतउच्चग्रहेशीघ्रांतरंग्रहानामसंभवेनुजस्यपूर्णतयाशीघ्रस्यंउमहत्॥ तदाघरंगतिफलंपरंतु
केंद्रस्यापिपूर्णतयामध्यगादिस्फुटत्वेनऋणमेव॥ अतस्तत्रगतेःघरंन्यूनेत्यभिहितंबुद्धासनाएवतत्संभवतीतियत्तनु
त्यमुच्चमुक्तंतत्कथंनस्याद्वेरेवपरिज्ञाने॥ कर्मंदोच्चमपिज्ञातमित्यन्योतिप्रायः॥ ततोयत्रदिनेगतेःपरमफलंयावे
दुपलब्धंतत्रपरमात्यमहत्योर्मत्योर्योगादल्पत्वेवमध्यगतिःयतउपचयापचयौतुल्यावेवेतियथातेमध्यगतिरादित्य
स्यपरिज्ञायते॥ ततोमंदस्वरूपोपदर्शनेव्याजेनवेधादेवमध्यमार्कमध्याह॥ ॥एथीसुक्ष्मदिति॥ अतिशयेनस्थु
एथीपरमोपचितेत्यर्थः॥ यत्रदिनेवेधाद्यगतातादृग्गतिः॥ तद्दिनेस्फुटतुल्यएवमध्यार्कः॥ यतोगतिफलस्यपर
मोपचयस्तुलेग्रहमंदफलस्याभावः॥ अयमर्थः॥ गतिफलस्यपरमत्वंस्वनीचोच्चसमेकिलग्रहेसंभवति॥ ग्रहफ
लाभावोपितत्रेवेतिमध्यतुल्यएवस्फुटः संज्ञायतेअतस्तदास्फुटतुल्योमध्यइत्यत्रकिंचित्रं॥ ततःस्वेष्टदिनावधिम
ध्यगत्यानुपलब्धंमध्यमादित्यंप्रचाल्यतद्दिष्टदिनेवेधासिद्धंस्फुटग्रहस्यमध्यस्यचांतरंमंदफलं॥ यत्रदिनेमध्यैसु श्री
क्तितुल्यास्फुटगतिस्तद्दिनेपरमंमंदफलमुपजायतेतच्चकक्षामंडलप्रतिमंडलसंपातासन्नएवग्रहेनान्यत्र॥ ॥१५॥
अथमंदोच्चनीचवृत्तस्यपरिधिज्ञानोपायमाह॥ ॥परमफलभागानांयावज्जीवासातत्रनीचोच्चमंडलेव्यासः॥ तथा

चक्रार्धात्परिधिमाधानेनुपातः॥ सर्वत्रैतन्नूच्चेष्वधिकाधिकारेणतार्थमेवेति॥ अथोपसंहरन्नुक्तातिदेशमाह एवमिति॥
एवंप्राथमिकवेधसाधितार्कसमएवपुनरपिरात्रीशगतिनाविलिप्तासिद्धयेनकालेनोपलक्ष्यतेतेदेवपतितानिदिनानि
सावित्रकलानीतिसावयवानितानिसावनसंज्ञानिस्युः॥ तानिचैतावंतिसंपद्यते॥ ३९५ एतत्परिज्ञानेयुक्तमुक्तमाचा
नुपातेनसाध्याइत्याह॥ एसिरितिचेदेतावद्भिर्भूदिनैरेकोरविभगणस्तत्कगसावनैः ३९६ एतत्कियंतइतिपूर्णपूर्णरव
खदृतसागर४३२०००उपपद्यंतइतिचेत्॥ ॥एवरवेर्भगणोपपत्तिमुक्त्वाधुना ३९७ चंद्रचंद्रोच्चपातभगणानुपया
दर्शितुंविक्रीडितमेकेनथारभ्योक्तानतोन्येदार्याणीतिहिर्लीयमध्याह॥ ॥यान्योद्द ३९८ खलयागतंत्रंग्राह्यंतूर्यैणपू
र्वोक्तेनहिभासाधकसंस्कृतापमइतिहेयोथतत्कालजाः॥ यातारात्रिघटीस्फुटीकृतयमीयंत्रेणकुज्यावधेः कोपंमध्यवि
लग्नमग्रविधिनालकोदयैःप्रस्फुटं॥ ३५॥ तत्संमोहिमगुरायनद्दृक्कर्मसंस्कृतगतीरितमार्यैः॥ प्रस्फुटायमखमध्य
लग्नकाष्ठकमांतरमिषुर्हिमगोःस्यात्॥ ३६॥ दक्षिणायनगतेसवेधश्चंद्रोभगणशीघ्रनीचोन्नितःपातः॥ पुनरप्येवंपातंज्ञात्वा
कालांतरेगतिःकार्या॥ ३७॥ सूर्यौशुक्रेंदूच्चमंदरौयंगतिरुथैवास्य॥ अनयाभगणाःसाध्यामहायुगेक्रात्यकल्पे
मु॥ ३८॥ ॥अस्यापिसूत्रचतुष्टयस्यैतन्नात्यर्थं॥ प्राक्प्रसाधितेनतेनैवनलक्ष्येत्रैराशिकयाग्रोदिंद्रउलमागत

तमिंदुविलोक्यतद्दिनार्धीयथाग्रहणे॥ नूर्यवेधेनैवेक्षणेनतांशानूद्दिश्यपुनरक्षांशसंस्कारादिंदुस्फुटपक्षमांशान्साध्यं
दिति॥ तथाकृतेचंद्रस्यशरसंस्कारितोक्रांतिरवगतोभवति॥ ततोविलोमचंद्रानयनाथशरांशक्रांतेस्तानांपथमेवमोपाय
माह॥ तद्दिनएवप्रथमग्रहणदिनावसानसमयेजलघटीयंत्रप्रक्षेपेणदेर्योग्योदग्रज्ञलसंबंधकालेनिशासंबंधिन्योघटि
काः क्रियंतेयोजाताइतिसंप्रधार्यतावेवंतदाक्षीक्षयतेः प्रकल्प्यलंबोदयोर्ध्वक्षितिप्रश्नमार्गेणनाडीवृत्तेः सकाशात्त
थाविलग्नंकुर्यादिति॥ तत्रतदाराद्दिशागादिर्यावद्वगतेनावेवयदा, यतदृक्कर्मसंस्कृतः स्फुटेंदुः बिंबउत्तर
परिश्रमतोपिचंद्रस्यापक्रममंडलचिह्नस्थानीयंमध्यविलग्नमेवेतिनच्युतएव॥ ततोमध्यविलग्नमेवचंद्रंप्रकल्प्य
तस्योन्नतदृक्पक्रमंकृत्वापूर्ववद्विधानीतयास्फुटक्रांत्यासहांतेकृते, वमरोचंद्रस्यतत्कालेनुशशांशाः॥ ॥ ततएवपातज्ञा
नोपायमाह॥ ॥दक्षिणवाणाशावहति॥तत्रसतिचंद्रविक्षेपोयदादक्षिणः सन्दृश्यमाणोपलभ्यतेवेधात्॥ ततस्तु
दाशावक्रांतेर्यावान्चंद्रः सचक्रांतिद्वयोधितस्यपातोनशरांतरः शरांशावस्थानेत्रैराशिक्रांतिरेवेंदुबिंबाग्रेणतदाक
देवाग्निमरुन्मुनितेरभागात्॥ पुनरपिचंद्रस्यद्वितीयपर्ययेदक्षिणविक्षेपक्षयकालेवेधादेवागतेप्राग्वच्चंद्रंपरिज्ञाय

पुनश्चक्रविलोधनेकृते, यनशोषपातः॥ तयोः पूर्वानंतरानीतपातयोर्यावदंतरंस्फुटपातगतिः अनुपातादेकदैवसिका
र्यैतिः॥ अस्योपपत्तिः॥ क्षीयमाणदक्षिणविक्षेपस्याभावोमेष- घसंधिगतएवविषुतचंद्रोभवति| ० | नान्यत्रउत्तर
शरांशावस्थानेषुक्रांतरे, पक्रममंडलेविमंडलयोरपसंपातासन्नेपिविषुतचंद्रे | ५ | तत्र | दक्षिणावि | ० | क्षेपक्षयस्थान
एकस्मादहेर्यादृगतः अन्यद्वयातस्यश्च | २ | अयमस्मात्तिथ्यूनोधितोजातोविषुतः | ० | नन्नशरावेक्षयाभावस्थले
यतस्तदाप्येकदावेधादृग | ३ | गतश्च | ० | पातोपि | २ | तत्रचंद्रेणतुल्यपातउप | ० | चायेन | यदुपादिष्टं | ३ | लक्ष्यते॥ किंनुषड्राधिकप
वंअतएवत्रिदक्षिणविक्षे | ० | ० | ० | पाशवग्रहणे | ० | चक्रविलोधनंकृतंचा | ० | यदुपादिष्टं तदेकदेशीमतमा
लंब्यचक्रादशुद्धमेवपातमुपादा | ३ | यसपातताप्रायेणैवेतिमंतव्यं॥ अस्मात्मतेनुपातस्यप्रागेवचक्रविलोधनंकृ
तमितिपुनरपितन्नापादनीयमेवेति॥ एतन्नगोलेगोलबंधाध्यायएवविमंडलव्यवस्थापनावसरेसर्वस्माभिः प्रपंचि
तमेव॥ ॥अथचंद्रोन्नतगणोपपत्तिमाह॥ सूर्यभूवधिभूजसापि॥ यत्रवेधादिदृगतेः परमात्मतेज्ञायतेतदिनेग्रहफ
लोपाप्तेनोद्यचंद्रोतदानुल्यावेदेति॥ ततः पुनश्चंद्रस्यप्रत्यहंवेधाद्यदिनेपरमाध्वगतिर्यदिनेचमहतीतदाभयोगा
दलतुल्यामध्यागतेः॥ तथामध्यगत्यानुपातेनयद्यस्मिन्दिनेएतावतीगतिर्यद्गत्यसूदिनैः किमितिय

थायश्चंयुगकल्पभगणाश्चंद्रस्योपपद्यंते ५७७५३३३६॥५७७५३३३६००॥एवंचंद्रभगणानुपपाद्याधुनाशेषाणां
भौमादिग्रहाणांपर्ययोपपत्तिमेकयारथोद्धतयाह॥ ॥वक्रेवक्रस्वचरैकपर्ययेपूर्ववद्दिनगणंसमानयेत्॥तन्महत्फल
युतैस्वखंडुकंतेनकल्पभगणांश्चसाधयेत्॥३९॥ ॥अत्रवक्रशब्दोहोराशास्त्रप्रसिद्धोगौमेवाक्रः॥ओरोवक्रः कू
रदृक्कचवनेयइतिवराहवचनात्॥तथाचवक्रोवक्रेप्रथमोयेषांतेशीघ्रमंदाः तेषांमध्यभगत्याप्राग्वद्भगणपू
रणात्॥वेधंविधायक्रमशोगतेः परमाल्पत्वंमहत्त्वंचविज्ञायतदुभययोगदलतुल्यानस्यतस्यमध्यमागतिरिति॥
ततः प्राग्वदनुपातेनयुगभगणानुत्थापयेदितितात्पर्यं॥ ॥अथमंदोच्चशीघ्रोच्चयोः स्फुटावेप्रमाणमुपदर्शयितुप्र
थमंग्रहस्यस्फुटास्फुट्योः फलसंस्कारमेवहेतुंविचिंत्यतेष्यकाधिकारेग्राह्यरूपितत्रेष्टकालमुद्दिश्यमंदफल
शीघ्रफलयोः संस्कृतिस्वरूपंत्रेधादेवोपपादयन्नुत्थापनोपपत्रज्ञोनिबोधान्नाह॥ ॥वेधासिद्धखगमध्यांतरसं
दफलक्षीघ्रसंस्कृतिः सदा॥व्यस्तशीघ्रफलसंस्कृतासतीदेवलेभवतिमंदजंफलं॥४०॥निजाशुनीचोच्चसमेखगे
द्रेफलस्यनाशोपिनमध्यतुल्यः॥स्फुटग्रहस्यादतएवमंदमुच्चग्रहस्यास्यपरंचकिंचित्॥४१॥ ॥अस्यसूत्रद्वयस्या
यमर्थः॥भौमादेरिष्टग्रहस्येष्टदिनेवेधाद्वगतस्यततोमध्यगणितावगतस्वरूपस्यमध्यमस्यांतरेणेतोवक्रो

वं॥मंदेफलसंस्कारः॥तत्रशीघ्रफलेनव्यस्तमृणंचेत्धनंधनंचेदृणमितिनवत्संस्कारितः शेषंग्रहमंदफलंपरिज्ञायतएवेति॥
ननु शीघ्रमंदफलंकिंतुमंदोच्चानुरोधात्॥तत्रमंदोच्चस्फुटावेकायत्तेरित्याहुःक्यारु॥निजाशुनीचोच्चइति॥निजस्या
शुचेतनीचोच्चंचनिजाशुनीचोच्चंग्रहस्यशीघ्रनीचंशीघ्रोच्चंचेत्यर्थः॥तांश्चसमेखगेद्रेशीघ्रफलानुदयेपिस्फुटग्रहेनम
ध्यतुल्यः॥अयमर्थः॥वेधाज्ञातेतत्कर्मणावापरिज्ञातःस्फुटोयोभौमादिः स्वासिद्धेनमध्यार्कसमेनयदाहेतुत्वेनानुपगा
तःसच्छीघ्रनीचेनवातदाशीघ्रफलस्यानुत्पत्तेपिमध्यगतिप्रचालनादुपगतेनसमतामुपैतिकिंतुन्यूनाधिकएवेति॥त
न्यूनाधिकत्वानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्यागृहीतस्यार्कांतरमवश्यंवक्तव्यमेवेत्यर्थः॥तत्रार्थापत्तेरनुमानेनिन्नतया॥अनुमान
प्रयोगोपि॥तथाहि॥शीघ्रनीचोच्चानुत्पत्तिकालेजायमानमिदमंतरंवस्त्वंतरार्कर्षणनिमित्तंस्वप्रयत्नाकरणेसतिस्व
प्रागपरांतरत्वात्॥यद्वंतद्वंयथाशीघ्रोच्चार्कर्षणजन्यमंतरं॥तथाचेतदंतरंप्रबहनिमित्तंस्वप्रयत्ननिमित्तंकं
वाजनियतप्रागपरांतरत्वात्॥नापिताप्रमाणनिमित्तंकंयस्मोन्नरत्वात्॥नापिशीघ्रोच्चनीचनिमित्तंकं॥तदाग्रहस्यतनुत्य
त्वेननहेतुकत्वाभावस्यानुमानांतरसिद्धत्वात्॥अन्यस्यचानियतस्यो[illegible]किंतुमद्राक्यत्वात्॥परिशेषेणयत्तदाकर्षणा
हेतुस्तस्यैवपूर्वंग्रहबिंबस्यशीघ्रोच्चवद्वीचप्रदेशोपनायकत्वेनापिमंदगतित्वेनमंदोच्चसंज्ञाकत्वेतिपर्यवसितं॥ए
वंग्रहस्यमंदोच्चतुल्यनाकालेमंदफलाभावेपिनहिस्फुटमध्यमयोस्तुल्यत्वमुपपन्नंमहतीप्राग्वदनुमानेनेदानींकर्ष

कांतरत्वेनशीघ्रोच्चमप्युन्नीयसमर्थनीयं॥एवंसर्वग्रहाणामपि॥अथोभयसंस्कृतेरवगमेपिनविविक्तंमंदफलरूपमुपल
ब्धतइतेनदर्थमेकामुपपत्तिमुपपादयन्नाह॥ ॥स्वशीघ्रनीचोच्चसमेषुनस्याच्छीघ्रफलंयोमचरेषुनूनं॥तदास्फुटोयः त
न्मंदस्फुटेथतन्मध्ययोरंतरमत्रभिंदं॥४२॥ ॥स्वशीघ्रनीचनोच्चेनरासमेषुव्योमचरेषुग्रहेषुभौमादिषुनूनमितिनिर्धारण
नशीघ्रफलमुत्पद्यतइतिउभयत्रभुजज्यादेरनुदयेफलस्यदूरापास्तमितिभावः॥तदायएवदोर्ज्यैतस्यस्फुटाज्ञातःसकिलमंद
स्फुटएवसंस्कारकफलांतरणावान्॥तदामध्यगताप्रचालितेस्पष्टेदृग्वासिकस्यमध्यस्यवेधासिद्धंमंदस्फुटस्यचांतरंतत्किल
मंदफलमितिविविक्तमुपदर्शनंजातेमेवेति॥ ॥अधुनाशीघ्रोच्चयमंदानांमध्यार्कतुल्यमेवकथंशिघ्रोच्चेमित्यतदुपादनायैकं
वरसंतानिलकामाह॥ ॥सौरारमंत्रिगुरवेःपुरतःस्थितेषुमध्यग्रहास्फुटरवेर्गोल्यकएवदृष्टः॥दृष्टास्थितेर्घ्यधिकएवत
तस्तयाणांपूर्वैश्चक्रेऽभिनतुल्यमितिप्रदिष्टं॥४३॥ ॥उक्तानचैतत्॥अथसांप्रतंग्रहमंदोच्चानांभोगसाधनमाधातुंप्रत
र्कमुपक्रम्यवृथासितयोर्गतिसाधनपुरःसरंपर्ययाणांमादित्यचक्रसमत्वेहेतुंसार्द्धनेतिशालिनीदिनयंनिबध्नन्नाह॥ ॥मं
दशीघ्रनीचोच्चतुल्यरवेरंशकाज्ञानान्मितिःसाधनीया॥दैत्येज्ययोर्लग्नतुल्योकुजस्यैवंयोनास्यात्फलंसाध्यनीये॥
४४॥यावत्कालंसूर्यतोग्रस्थितोस्तस्तावद्दृष्टोदृष्टसंस्थोसदानौ॥तस्माद्देयाःपर्ययाःसूर्यचक्रेतुल्याःकल्पेसाधनार्थं
ज्ञसङ्घोः॥४५॥ ॥मंदसंधिमांदंमंदोच्चवशादुपपन्नंयत्फलंमंदफलमितियावत्॥तद्यत्रदिनेनोत्पद्यतेतत्रमध्य

ग्रहतुल्यमेवतस्यमंदोच्चं॥दैत्येज्यज्ञावितिशितिजस्थेबुधभृग्वोर्यास्मिन्कालेयावतीध्रुवाक्षितिजउपलब्धौतारांघटीनांत्रिप्र
श्नोक्त्यास्वोदयलग्नकार्यं॥तद्बुधोदयकालिकंतदातनुतुल्यएवक्षतायनदृक्कर्मकोबुधोवेदितव्यः॥ततस्तस्मादेवदृक्कर्म
फलात्तेनव्यस्तसंस्कृतःस्फुटःस्यादिति॥ततोदिनांतरेणपुनर्बुधभृग्वोरुदयेकालेनिशावशेषंविज्ञायतस्मात्प्राग्वलग्नरा
शेर्यावदिनजयोर्लग्नयोरंतरंक्षेतेनतस्यस्फुटगतिःसाचरविमध्यगतितुल्यैवोपपातिस्फुटगतोतुप्रत्यक्फलद्वयक्ष
तोविशेषः॥ ॥ननुसिद्धांतकृद्भिरपिरविबुधयोर्नीचकर्णभागांतरमत्रमध्यगतेभ्रतुल्यत्वमित्याशंक्यानुपपादकंप्रकार
मेकयाज्ञानिन्याह॥ ॥यावत्कालंसूर्यतइति॥एतदुक्तंभवति॥बुधभृग्वोरुदयतस्तानुचरविवृद्धिदाचित्कदृष्टतः कदाचिदग्रतो
यातइतिपर्ययपूरणाधिनयोर्यावत्कालंदृष्टास्थितेतत्तावत्कालमेवाग्रगामित्वं॥अतःपुरोगमविलंबयोस्तुल्यायय
न्यायेनरविपर्ययतुल्यत्वेनतत्पर्ययाणांसमतेतिनियुक्तमुक्तं॥ ॥अथासितबलोक्तपर्ययोपपत्तिकथनायोपेंद्रवज्रो
पेंद्रवज्रेऽनाद्ये चोपनिबध्नन्नाह॥ ॥सितोदयाद्यातघटीप्रमाणंस्वच्छायययोरंतरगाहितेनयस्मात्॥तद्भूमिगर्भस्थनरस्थया
तेतथाघटीयंत्रसुसाधितंस्यं॥४६॥अंतरेणदिनपातयोर्यदायोजनानिकुलोन्मितानिचेत्॥किंतदोक्तनिशानाडिका
मितेःकृष्णयाफलमिहानुपातनः॥४७॥तन्महत्फलघुतैक्यखंडकंमध्यमाग्रचलकर्णकानया॥भाजितागगनकर्ण

क्षाभवेच्छुक्रतुंगचलपर्ययोन्मितिः॥४८॥ ॥अस्यापि सूत्रत्रयस्यायमर्थः॥ एकदाशुक्रोदयकालेजलघटीयंत्रं प्रक्षिप्य
तनद्दश्यस्थानपर्यंतमुन्नतिंगतेतस्मिन्नुदयगतघटिकाजानास्यस्ताः किलस्वल्पेशेषाशुक्रस्योदयाताभवेत्॥ तदैवग्रहछाया
धिकारोक्तगत्यासितछायामानीयततोरविक्रणितेनोन्नतघटिकास्ताः किलभूगर्भगासिग्रहेणासितस्योदयाताभवंतिततो
योभ्रांतरंकृच्छिन्नलिप्तादिकमाऽसवएवस्युः॥ यतोवयंबहुदैर्घ्यंतिहितिजयोरादत्॥ तैः सममेवनोदितोसितंपश्या
मस्तितथाचतेनरासकृत्सिद्धांतेस्वस्वोदयाताद्भगर्भगघट्यातेमधिकमेव॥ ततोंतरानुपातेनसितशीघ्रोच्चस्यकक्षासाध्यते॥ य
दिसितकक्षयांतरासप्तभिः कुज्याकार्द्धयोजनानिभुक्तोनिशामानितदाकोराभ्रासप्तभिः कियंतीतिफलंशीघ्रोच्चकक्षायो
जनानि॥ ॥नन्वर्कभगणतुल्यपर्ययत्वेनसितस्यापितत्समकक्षत्वमेवसंभाव्यतेशीघ्रोच्चपर्ययाणांबहुत्वेनततोर्वी
ववहुविप्रलब्धत्वात्कथंशुक्रोच्चयातांतरानुपातेनतदुच्चकक्षासमानेतुमुचिताउभयोर्मिलनकक्षोपास्थितेचिरेणानदन्य
थातिप्रसंगइतिचेत्सत्यं। बुधशुक्रयोर्यैचलतुंगकक्षेनत्रतेरेवतयोर्भ्रमणंनयुनरादित्यकक्षायांपरंतुतत्रैवभ्रमतोस्त
योः पार्श्वपुरोगमनसाम्येनगतिवशात्पर्ययसाम्यमेवोपजायतइति॥ ॥अयमर्थः॥ ॥बुधस्यशुक्रस्यवाभवक्रीना
मंददृग्यांयावान्गतेरुपचयस्तावानेवोपचयस्तावानेवोपचयइत्यचिंतानुपपन्नंततोगदलतुल्यामध्यगतिः

सार्द्धमध्यगत्यापिपुनस्तुल्येवेत्यर्द्धमध्यगत्यैवस्वस्वचलतुंगकक्षायांपरिभ्रमतइति॥ तदुक्तंभास्कराचार्यैः॥ ॥उक्तं
तयोर्यैश्चलतुंगकक्षेतत्रैवतौचभ्रमतोर्द्धगत्येति॥ तथाचतयोर्द्धकक्षयानुपातात्तत्साध्यंनयुक्तमेवेतिपर्यवस्यति॥ ॥एवं
यत्परिज्ञातंयत्कक्षामानंतत्तुदैवसिकस्फुटकक्षामानमेव॥ तत्रयत्यूनमल्पत्वेनव्यवहारानुपयुक्तमितिमध्यमतत्सा
धनोपायमाहतन्मरुवइति॥ ततस्तथैवपर्ययपूरणावधिविचिंतनेयत्रदिनेकक्षायाः परमंमहत्त्वंयत्रचपरमाल्प
त्वंतदुभययोगदलतुल्यामध्यमासितशीघ्रोच्चकक्षाकक्षाध्यायेकथितंतेजोमयंगजगाजांबरसिद्धवेदै ४२५०८८ रि
त्यादिपठनेनोक्ताऽसकृत्सिद्धांतेषुदितिशादः॥ ॥नन्वत्रासितोच्चस्यपर्ययोपपत्तेरेवप्रतिज्ञातत्वेनतत्परिहारेण
कक्षायासाधनमनुचितंविरोधात्प्राक्तनिरूपितत्वेनपौनरुक्त्याद्धेयार्थाच्चेत्याशंक्यप्रहतोपयुक्तत्वमुपदर्शयन्ना
ह॥ ॥भाजितागतनकक्षेति॥ तयानंतरानीतयासितशीघ्रोच्चकक्षयास्वकक्षाविभाजिताफलमुच्चपर्ययाएवसंति
अत्रोपपत्तिः॥ स्वकक्षायांपरिभ्रमन्ग्रहः स्वशीघ्रतुल्यालिप्ताः कामन्नधिप्रत्याहमेतावंति २१८५८ नदाक्षाश्चीदु
मितानियोजनानिपर्ययेत्येवतत्कल्पपर्यंतंपरिसरन्यावंतियोजनानिक्रामतिपुनः स्वकक्षातु ५ त्यान्येवभयं
यतः स्वकक्षातुल्यान्येकपर्ययपूरणेनैवायमतिक्रामतीतिज्ञातेकल्पेपुनः स्वकक्षातुल्यानितः स्वकक्षास्वकक्ष

यावित्राजिनासतीष्टकेनस्यकल्पपर्ययाभवंतीत्यत्रकिंचित्रे॥ ॥अथोपायसाम्यादुपलब्धंक्रियाकलापमतिदिश्यइदानीं
ज्ञपर्ययानुपपाद्योपसंहारार्थमेकांस्थोऽतामाह॥ ॥एवमेववुधशीघ्रपर्ययानूसाध्येदितिरूढासनास्मृता॥मंदतुंग
स्यगतपर्ययाः पूर्वसूरिवचनेनसाध्याः॥४९॥ ॥येवारितेशीघ्रपर्ययोपपत्तिःसेवबुधशीघ्रपर्ययाणांमतीतिशा
स्त्रः॥उपसंहरतिइतिश्रुवासनेति॥अन्योपदर्शितप्रकारापेक्षयास्यदुरूहप्रकारेःस्यकल्पनयास्वल्पप्रयासादेवावगंतु
शक्यंतेपर्ययाइतिरूढपदमुन्नतं॥अथमंदोच्चपर्ययाणांएकैकस्ययुगवर्षै४३२००० रल्पपूर्णत्वेनपुरुषस्यायु
षोल्पत्वादसाध्यत्वेनतत्प्रतिपादकस्यागमस्यप्रामाण्यमनुमायतेषामपिप्रामाणिकत्वमित्यंतर्निधायपूर्वसूरिवचने
नेति॥ ॥अत्रचेदमनुमानं॥ ॥विमतोमंदोच्चपातपर्ययेपरागमः सोपपत्तिकाः अबाधितागमत्वादादित्योदिग
णप्रतिपादकागमवदिति॥किंचायमागमः प्रमाणंपरमादरापितामहप्रणीतत्वाद्देवदिति॥अत्रकेवलस्यागमस्य
नाहिज्योतिश्चिंतकैः प्रामाण्यमास्थीयतइतिलब्धावसरोमनोविलासासादितविशेषणासिद्धिसंभावनयाहेतोसंदिग्धासि श्री
द्धिमाशंकमानेयदिकश्चित्प्रत्यवतिष्ठेतूतदयंफलान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्याःन्यक्षव्यतिरेक्यासिद्धालिंग्या २७
प्रतिबोधनीयइतिध्येयं॥ ॥एवमहर्गणस्यग्रहानयनस्योपजीव्यभूतमुपकरणजातमशेषंव्यवस्थाप्याधुना

ग्रहसाध्यंप्रधानंपूर्वमहर्गणमानेनुंडुतविलंबितत्रितयमेतदभिसंधत्ते॥ ॥गतिसमुद्भवयातसमागणस्तरणि
सिर्गुणितोगतमासयुक्॥स्वगुणसंगुणितःसतिथिःपृथक्निगदितोधिकमाससमाहतः॥५०॥इनदिनाप्तगता
धिकमासकैर्गगनवह्निगुणैःसहितैःपृथक्॥युगशरामरसाश्वरसाहतैःशशिदिनाप्तगतावमशोधितैः॥५१॥क
र्माणिमध्यमसावनमानजोदिनगणोरविवासरपूर्वकः॥क्षयदिनाधिकमासकशेषतोधिकतयारयंवेहिपरिस्फुटं॥
५२॥ ॥अत्रगतिसमुद्भवयातसमागणःतरणिसिर्गुणितःसन्गतमासयुक्कार्यइतियोजना॥गतेःसमुद्भवउपक्रमस्त
स्प्रभृतिकोयोयातसमानामतीतवर्षाणांगतःसमूहस्तरणीषिद्वीदग्गुणितःसन्मधुप्रभृतिकैर्गतमासैर्युगितियुक्तः
कर्त्तव्यइत्यर्थः॥एवंदेशांसिस्पष्टार्कस्यगतस्यकुदासायोनंगणितसमुद्भवेति॥कल्पगतोरविस्थितिविलंबिवर्षाविशोधय
पूर्वमेवोत्पादितोऽहर्गणोदहरणितःसंगुण्यचैत्रादिगतमासान्वर्तमानावधिकांस्तत्रसंयोजयेदितिशावः॥एवं
ज्ञानकर्मक्रियासंगुण्येष्टदिनावधिकारन्तिथीस्तत्रसंयोजयेत्यथेतिस्थानद्वयेसंस्थाप्यइत्यर्थः॥ततोनिगतैर्युगादिक
मासैरधःस्थितौसौगुणनीयौयुगसौरदिनैःप्रागुपदर्शितविधिना;फलमिष्टाधिमासाःतेपुनरस्त्रिघ्नासंगुण्यदिनी
कृताःसंतःपूर्वास्थितेष्टसौरदिनेषुसंयोजयेदिति॥ततोजातोयावानंकस्तंपुनःस्थानद्वयेसंस्थाप्ययुगस

मावमवासरैर्युगसंबंधिसावनदिनैर्गुणयित्वा युगचंद्रोहैर्विभाज्यफलमिष्टावमानितान्यपरित्यजेत्। शेषं
रविवासरैः पूर्वकोदिनगणः स्यादिति॥ किमत्र सौरैरैंदवः सावनो वेत्याशंक्याह ध्रुवमणेरादित्यस्य यन्मध्यमसावनं॥ ध्रु
मणेरादित्यस्य यन्मध्यमसावनं॥ इत्युपपद्यांतरमित्यादिना गोलउपदर्शितेनमानेनायमुपजायतइति॥ तदसं
देहोत्सारणायकर्तव्यतायां विशेषमुपदर्शयन्नाह॥ ॥ अधिकमासादिनक्षयेति॥ अधिकमासानयने ऽवमानयने
चतदवयवभूतमधिशेषदिनादिकमवशेषं वातन्नगत्वीयादित्यर्थः॥ ॥ अत्रोपपत्तिः॥ ॥ तत्रदिनगणो नाम ग
तिप्रवृत्तानिकालादिष्टदिनप्रत्ययाधिकानांरविसावनदिनानांगणः समुदायः सपवग्रहानयनोपयोगीतिसाध्य
ते॥ तत्रप्रथमंसावनानीमानात्मत्येकमंतरमधिमासावमरूपं संख्यायतेनसंस्कारेणपर्ययांतेकिल सावनानीतिभव
नीति॥ अतः सौराणामेवाहानुरोधात्प्रथममुपास्थितेनतेभ्योधिमाससंयोगद्वारा तावद्ध्रुवाहाः साध्यंते॥ तत्रप्रमाणे
ष्वयोः समजातीयत्वनियमेनगताब्दरूपाणीष्टवर्षाणीहादत्तानिः संगुण्यगतमासान्संयोज्यमासीकृतानितत्तः पु श्री
नस्त्रिंशतासंगुण्यदिनीकृतानि॥ तेचगताब्दसंबंधिनः सौरादिवसाक्रांतोयुगसौरचांद्राणामंतरमधिमासाएवेति॥ २१
प्रकृतसौराणामपिवारीकरणेधिमासदिनसंयोगएवोपायइतिमत्वादिनीकृत्येष्टादिवसाः सौरैर्युतसंयोजिताः॥

एवंकृतेगताब्दसंबंधिनस्तिथयइतिचांद्रोहर्गणोत्थः॥ ततः पुनरस्यापिग्रहसाधनानुपातानुपयोगित्वेनास्यसावनीकरण
मुपायांतरेण॥ तत्रापियुगर्तुतिथीनांसावनानांचांतरेऽवमदिनानि॥ यतोऽवमदिनतुल्येनांतरेणसावनेभ्यश्चांद्राण्यधिका
नीतितेभ्योवमदिनानिचेष्टैर्गुणितानिष्टंसावनाहारंभविष्यतइतिविचिंत्यगतावमसंसाधनायानुपातांतरंयदि
युगचांद्रैर्युगावमनुल्यमंतरंलभ्यतेतदनंतरानीतेनेष्टचंद्रोहर्गणेनकियंतीतिफलमिष्टावमानितानिचपृथ
क्स्थितेभ्यश्चांद्रेभ्योविशोधितानिनिः शेषंसावनेहर्गणाः स्यादिति॥ अतस्तथैवानयनसूत्रेगुणकारत्वंभाजकत्वं
चोपकल्पितं॥ ननुचास्याहर्गणस्यसावनत्वमुक्तं॥ तत्रप्रत्येकमपिग्रहाणांसावनसंज्ञाभेनकिमसिद्धायेणस्यतथात्वमि
त्याशंक्याह॥ ॥ ध्रुवमणेरादित्यस्ययदुदयद्वयांतररूपंमानाधिकारेसावनमुक्तं॥ तदसिद्धायेणे
वेत्यर्थः॥ अथतथापि॥ स्फुटसावनस्यप्रत्यहमन्यथाभावेनानियतत्वात्कथंतदसिद्धायकत्वमस्येत्याशंक्याह॥
मध्यमेति॥ स्फुटसावनस्यापूर्णपूरणावधियावानुपचयस्तावानेवोपचयइतितदर्थयोगदत्तुल्यंयन्मध्यमंसा
वनंतत्तुनियमेवेतितदसिद्धायिकत्वंकल्पनेदोषाभावादिति॥ ॥ ननुकल्पादिकाहर्गणस्यरविवासरपूर्वकत्वमेवम
स्त्वेवान्यत्रीयीतिगतिप्रवृत्तेग्रहनिकाहर्गणस्यकथंवासरनियमइत्याशंक्याह॥ रविवासरपूर्वकइतिकल्पादि

तोपि स्वल्पविलंबवर्षाणामस्मदुक्तगत्यार्द्धगणेक्षुते क्षुक्तिप्रवृत्तिदिनेपि रविवार एवमुपयातीति विप्रतिपन्नानामेकदृष्टि नामपि प्रक्लृप्तेनुमतिरेवेति किमनुपपन्नं॥ ॥ ननु नुपातस्य सर्वस्य सावयवतानियमेनाधिकमासस्य साधने वमदिनानयनं हेनुपू अवय तावशेषपरित्यागेनुचितः प्रक्रियाभंगप्रसंगादिति चेत्॥ सत्यमेवैतत्॥ तथापि तुल्यावयवफलकत्वोपलक्षणेन चतुरमतिभि राचार्यैर्गणितविद्यानैपुण्यद्योतनायक्रियागौरवोपसंहारप्रयोजनतयोक्तांशयंतेरणावयवस्य संक्रामितत्वेन तत्परित्यागात्॥ नचयथा॥ सौरार्द्धगणकल्पितद्वादशगुणितमासास्तिथ्यंतेत्यवकेतगतव्यक्तावधिकोजातस्ततोव्यक्तादग्रतएवशेष १५ दिनावधिकानि दिनानि संयोज्यानीतिवक्तास्थितेः तत्रचैत्रादयएवगतमासाः संयोजनीयाइत्यत्रक्रमश्चैत्रा प्रतिपदादेरेवतानि संयोजितानि भवंतीतिज्ञातमस्तेषांप्रतिपदादिनांतरभूतानांदिनामधिकत्वादिशोधनीयत्वमुपास्थि तेनतेनुपातादधिमासानयनेतदवयवभूतान्यधिशेषादिनान्यपिसंयोज्यानीतिस्थितंतत्रचैत्रादेरवधेः अधिशेषदिन तुल्येनैवांतरेणपुरतोंतरिनक्षत्रेविशेषक्षेपयोस्तुल्यत्वायोगात्तेनैवजातइतिमतिमतांतत्यागोयुक्तएवयाननुसरतेवं श्री तथान्यूनाहावशेषत्यागेकिंकारणमितिचेत्॥ उच्यते॥ सौरेष्वपिदिनसंयोगात्चांद्रत्वापत्तेरिति प्रत्यादरिष्टादि नावधिकास्तिथयएवजातास्ततः स्वस्यसावनेदिनोपयोगेनतेभ्यो वमदिनेषुविशोधितेष्वेवतानिसंयोज्यैतत्रावमदो २२

पशेषावयवविशोधनइष्टदिनीयतिथ्यंतावधिकान्येवसावनानिनपुनरिष्टादिनीयसूर्योदयावधिकानियतास्तिथ्यंतसूर्योदय योरंतरेवमशेषं॥ अतोरव्युदयकालिकानामेवग्रहाणांसिद्धांतेनावमशेषंत्यक्त्वोदर्कोदयकालावधिकान्येवकृता नीतिकिमयुक्तं॥ ॥ तदुक्तंभास्कराचार्यैः॥ ॥ तिथ्यंतसूर्योदययोस्तुल्यमध्यरविदैवतिष्ठत्यधिमासशेषं त्यक्त्वैनतेनोदयका लिकः स्यादित्यादिशेषप्राग्वोपपादितमितिसर्वमनुपपन्नं॥ ॥ ननुग्रहानयनमिहसावनमेवमानंकथमनुस्त्यार्द्धगणादु क्तंगौरवात्॥ सौरचांद्रयोः परित्यागेकारणाभावात्॥ अनुपातस्यनुतदानीप्रायिकलोपकल्पनोपि दोषाभावादिति चेत्॥ न॥ ग्रहादेरिष्टदेवसिद्धेष्टकालोपलक्षितेनलोकप्रसिद्धेनोदयतयातयोर्दिनाद्यवच्छिन्नव्यवहारानंगभूतेनेनरयुदयेनेसह संबंधाभावादनुपयुक्तत्वात्॥ तदारंभावसानयोरनियतत्वेनस्फुटोज्ञातुमशक्यत्वेनसौरस्यविपर्ययस्तत्वात्॥ सौरचांद्र योश्चव्यवहारोपक्षीणत्वात्तेदप्युक्तं॥ वर्षायनयुगपूर्वकमत्रसौरान्मासांस्तथाचतिथयस्तुल्यांशुमानात्॥ यत्तूच्यते तत्काचिच्चोदनास्तिनवासरायंतत्सावनादित्यादि॥ ॥ अथसप्तशेषवत्संस्कारकत्वेनशिष्यलोकोपकारायार्द्धगणोपपादितमूलतोपि संसूचयन्विक्रीडितवृत्तेनसंततिमेवंद्रढयतिश्लोकत्रयमन्यवधानाह॥ ॥ यानासौरसमागणोरविगुणश्चैत्रादिमासा न्विनास्तिथ्यंतःसतिथिर्भवंतिदिवसाः सौराःपृथक्स्वेस्वकृते॥ संसाध्यादिकमासकानहर्दिनमयैस्तैर्युतैःपृथस्वेगुणश्चां

स्याद्दनुपातजेः क्षयदिनैर्हीनोभवेत्सावनः ॥५३॥ स्यात्सौरचत्सरमुखंक्रियसंक्रमादौतच्चैत्रमासप्रभृत्यब्दयोर्विपरी
ष्ं॥ स्यक्तेनतेनरविवत्सरवत्कृतः स्याद्भगणस्तदधिकोपरथात्वशीहानू॥५४॥ न्यूनाहृतोषतुनिशीथमध्यतिथ्यतयोरं
तरगंसदैव॥ स्यक्तेनतेनेहनिशीतकालेदिवागणोस्माद्ग्रहसाधनंच॥५५॥ ॥एतच्छ्लोकत्रयमहर्गणानयनासमर्थ
त्वादुपेक्षितं॥ ॥एवंग्रहानयनेप्रथानीभूतमहर्गणस्यवक्ष्याम्याधुनायदर्थमेतावानायासस्तन्मध्यमग्रहानयनमेकेन
प्रतावित्तंबितेनोपदिशन्नाह॥ ॥भगणसंगुणितेष्टदिवागणःकुदिनलब्धदिवसैर्वलयादिकं॥ भवतिमध्यरवोरजनीदले
सतिदशाननपत्तनकेग्रहः॥५६॥ ॥भगणसंगुणितेष्टदिवागणोदिनलब्धदिवसैर्युगवर्षादिकंफलंसदशाननपत्तन
केग्रहोभवतीत्यन्वयः॥अत्रेविशेषादितिपदमध्याहर्तव्यं॥भगणैः संगुणितश्चासाविष्टदिवागणश्चस्तथाभूतः॥अ
यमर्थः॥अनंतरानीतमिष्टाहर्गणमिष्टग्रहभगणैः पुरापठितैः संगुण्यइलादिवसैर्युगाब्दादिनैर्विभजेत्फलंवलयादि
कोभगणादिर्दशाननपत्तनकेरावणराजधानीभूतायांलंकायांग्रहोरव्यादिरिष्टग्रहोभगणाराशीक्षागतिप्तावित्तिप्ता
दिनैः परिच्छिन्नोभोगआवर्तोवेदित्यर्थः॥अत्राभिधानप्राधान्यात्पूर्वपदपर्यायतयेलोपदस्यच ऋपदपर्यायतयाच ब
लोपपदप्रयोगइतिग्रहपदंचतत्सप्तम्यावारप्रवृत्तिप्रातिकेष्टदिनावधिकतत्कृतभोगपरमेवेतिमंतव्यं॥तथाचानी

श्री २३

तमहर्गणेनेष्टग्रहभगणेर्गुणितेयुगसावनदिनैर्भक्तेफलमतीतभगणाः ततोवशेषंद्वादशभिर्गुणयित्वापुनर्युग
भूदिनैर्भागेहरणेफलमतीतराश्यः ततः पुनरवशेषंत्रिंशतागुणितेभूदिनैर्भक्तेफलमतीतांशाः एवंषष्ट्यागु
णनादुक्तवल्लिप्तादिकमपि॥अत्रोपपत्तिरनुपातएव॥ सयथा॥ यदिसावनतुल्येनाहर्गणेनतत्कृतयुगभगणतु
ल्योभागस्तदेकनेनेष्टाहर्गणेनकिमितिफलमतीतोभगणादिर्ग्रहोभगइतिइछयागुणनप्रमाणेनभागादिकंपच्य
तेएव॥ ॥नन्वेवंतेमध्यायासनाभ्यांयेसिद्धपुरएवरवमध्येग्रहचारांशस्योक्तलेनेदानींग्रहानयनेनलंक्रादेश्चपुर
स्करणेपूर्वापरग्रंथविरोधइत्याशंक्याह॥ रजनीदलइति॥ रजनीदलंरात्र्यर्धकालः तात्कालिकेभ्रायंग्रहस्यादि
त्यर्थः॥ तथाचयोलंकादेशेरात्र्यर्धकालः सहिसिद्धिपुरेस्वदेशकालइत्यतस्तथोक्तेनविरोधइतिभावः॥ ॥तद
युक्तंसूर्यसिद्धांते॥लंकायामार्द्धरात्रिकाइति॥अत्रयोरतादिरंवुनिवास्यसमदादिव्यवहाररीतिर्मुद्दिश्यलंकापुरस्का
रः॥ तथाचसिद्धपुरास्थितजनोपलक्ष्यायाम्योदक्संस्थलग्नदेशौविशेषाद्यासिनिमध्यरवोग्रहोभवतीति॥ यतोमध्यसा
वनेनैवाहर्गणः कृतोतस्तदपियुक्तमुक्तं॥ ॥एवंस्थूलंतावतीताहर्गणाद्ग्रहानयनमुक्त्वाधुनागुरुतराक्रियया २२
यासमलसविनेयजनमनोविधियाहंकयाचार्धिकदलहर्गणादेवग्रहानयनमभिधित्सुस्तदंगभूतांस्तावत्क्रमे

DR. BHAU DAJI

व्यहतो ज्ञायतेऽतस्तेषां शोध्यत्वेनशुद्धिरित्युच्यतेतस्याः प्रत्यब्दिकोभोगएवगुणकः यतस्तेनाब्देषुगुणितेषुक्षेप
युक्तेषुत्रिंशतातदेषुतावद्दर्शेष्टादिकः शुद्धिशोधोज्ञायते ॥ अरूपः पुनरब्दारंभसंभूतोवारएव ॥ तत्रैकवर्षसाधने
षुसप्तविंशत्यूनेषुसावयवंयदवशेषंतास्मिन्वारेतावतीषुघटीषुमध्यमोरव्यब्दात् द्वितीयवर्षपुनस्तेनाद्विगुणेनावशे
षेण ॥ एवंयथोत्तरमुपचयात् ॥ अतोऽस्याधिवर्षेनियतमवशेष
स्तावानवशेषरूपोब्दांतेऽपस्यभोगोभवति ॥ एवंशुद्धेरप्ययमे
तंगुणकगुणनामात्रेणभ्रमसिद्धिःभयतः प्रागुत्पन्नभोगरूपस्यां
दिशणेयावान्यस्यप्राक्तनोभोगस्तमेवप्रत्येकक्षेप्यत्वेनक्षेपंकृत्य
क्षेपावरेरसकृताकमहीधरारव्यानंदानवेषुदहनाद्धियुगानिचंद्रे ॥ रूपंत्रयोयुगगुणाक्षितिजोग्निवेदाब्धेचतेर्ण
वरसतत्पुरंदरश्च ॥ ६२ ॥ जीवेयमेऽब्ध्यसूर्यमिताः खितोद्रेपूर्णेंदवोयुगमिताः सदलाक्षराभाः ॥ मंदेयमोनव
खद्वोद्धियमामुनिक्षताउद्वेनगाद्रिशरभूमयुरुदराश्च ॥ ६३ ॥ एतेवरंहरामितानवरामसंख्यारामेशवोथशराद्रिश्च
नयेत्स्मृतिघ्न ॥ रामेषवः खमितिवारमुखोथशुद्धौतिथ्यादिकोयमनवाब्धियुगघ्नयोग्यं ॥ ६४ ॥ ॥ अत्राप्यंक

एतेनगताब्दागुणिताऽपरितः सप्तासिसप्तका ब्दिकोभोगइत्युपपन्नं ॥ ॥ अथनक्षत्रा
नयनस्यासंगृहीतत्वात्तदर्थाभ्यां करणा
र्यिलावसततिलक्षत्रयेणसंगृह्णन्नाह ॥ ॥
गतनंदाः तेचशुद्धिश्चतैर्हीनाइति ॥ अयमर्थः ॥ उक्तविधिनानीतमानरविवर्षार्धकालिकान् ॥ ग्रहध्रुवकानक्षारंभ
कालिकोचशुद्ध्यल्पोप्रथममासानंतरंअहर्गणानयनायचैत्रादिकानेवगतमासान्विगण्यत्रिंशतासंगुण्यव
र्तमानमासांतर्गतांस्तिथींस्तत्रसंयोज्यतोमासषष्ट्येनैकोऽहोरात्रिरितिगणनयायावंतएकद्वित्रिमितास्तावंतोया
वद्वर्षारंभकालिकशुद्धिस्तामनुसंख्यांचनक्षत्रतिथिग्रहशुद्धीरुत्पादयेदिति ॥ भूयः संस्कारांतरमाह ॥ ॥ भूयः ॥ ॥

स्थायनमेवसंख्या ॥ उपपत्तिरधिकरणात्प्रागुत्पन्नस्तत्रभोगोमध्यमोनंतरोत्पन्नेभोगेसंयोज्यतइतिन्यायेन ॥ ॥ ननु
तर्हिकरणादेवाणितेनग्रहभोगः साधितोधिनोपनिबद्धक्षेपसमोकथंभवतिकिंतून्यूनएवेतिकथमेतदुक्तमितिचेन्न ॥
लघुपरमार्हगणस्यन्यूनतोपगमायसौरवर्षमध्यकालिकानेवध्रुवानाधातुंस्वस्वगुणार्धंसोदयिकग्रहानयनाय
चस्यमध्यमुक्तंचतथोक्तस्यचाधिकस्याहितत्वेनाधिकत्वस्ययुक्तत्वात् ॥ एवमुपकरणमूतानांध्रुवाणांसाध्य
नमाधिधायाधुनाप्रधानभूतंलघुहर्गेमाधातुंवसंततिलकामेकांप्रयुंक्ते ॥ ॥ चैत्रादिपानतिथयोविगतर्तु
शुद्धिहीनाः समधिपक्षरहिताद्रिनोद्धयः ॥ वारेंदुपारविसमार्कगुणंतेरालंकृत्योदितोद्यहरवेरवसाधनार्थं ॥
५५ ॥ ॥ चैत्रादेरिष्टदिनावधिकास्तिथीः कृत्वाविगतर्तुशुद्धिहीनाः कार्याइतियोजना ॥ विगताश्चेतिऋतवश्चवि
गतर्तवः तेचशुद्धिश्चतैर्हीनाइति ॥ अयमर्थः ॥ उक्तविधिनानीतमानरविवर्षार्धकालिकान् ॥ ग्रहध्रुवकानक्षारंभ
कालिकोचशुद्ध्यल्पोप्रथममासानंतरंअहर्गणानयनायचैत्रादिकानेवगतमासान्विगण्यत्रिंशतासंगुण्यव
र्तमानमासांतर्गतांस्तिथींस्तत्रसंयोज्यतोमासषष्ट्येनैकोऽहोरात्रिरितिगणनयायावंतएकद्वित्रिमितास्तावंतोया
वद्वर्षारंभकालिकशुद्धिस्तामनुसंख्यांचनक्षत्रतिथिग्रहशुद्धीरुत्पादयेदिति ॥ भूयः संस्कारांतरमाह ॥ ॥ भूयः ॥ ॥

समाधिपद्यतीति॥ समाधिपद्याद्यतेर्योघटिकादिरवयवस्तेनापिरहिता: सहिसावनोदिनोद्यस्यादिति॥ ॥अ
त्रैवार्कमाह॥ ॥अब्दपादिति॥ सप्ततद्दहर्गणेशेषमब्दपतिप्राप्तिकोवर्त्तमानोवारोविज्ञेयइति॥एवंजानस्या
हर्गणस्यध्रुवकानुगणनापदनायथायथाव्यवहारिकत्वंस्यात्तथाकंचिद्विशेषमाह॥ ॥समार्धगणांतरालानि
ति॥ समार्धचगजाभ्रयोरंतरालंविश्लेषस्तावन्मितएवात्रग्रहसाधनोपयोगीदिनोच्चः कल्पइति॥समार्धसौराब्द
सावनदिनानाम १८३ ६७ ऊनोपपत्तिः॥ ३६० ०
ईतिशेषः॥अस्यानीतस्याहर्गणस्यांतरेकृतेवर्षेग्रहसाधनार्होहर्गणः कल्पइतिभावः॥
एकोदिक्काहर्गणपक्षाभ्रयणेतावद्व्दारंशादेवाहर्गणोवंगतेयुक्तस्तत्रत्रैराशादेरवतिथिर्व्रज
कृतपाणिसौरवांगांतरभूतान्यधिश्रोषादिनानिविशोधितानितोवांतादप्रतएवाहर्गणः
सतोभवेदितिः॥यानिपुनरृतुमितानिदिनान्यूनीकृतानितान्यवमादिनानिसावनीकरणायतोऋतुदिनैरेवैकै
कमवदिनंपततिततोब्दादिरवाधिपद्यतीतिरुद्यादूर्ध्वमेवोपजायतइतितात्रापिविशोध्यादित्यकर्मएवंकृतेसत्य
वारेदेवकृतःसावनोदिनोद्यःस्यादित्युपपन्नं॥ऊनत्रयतोब्दादेरेवाहर्गणः कृतइतिसावद्यपतिदिनएवेतिन
तोवारक्रमोपियुक्तः ततोवर्षाद्यहर्गणांतरालमहर्गणः कल्पइतियदुक्तंतद्वर्षादिनतुल्यमेवाहर्गणस्य

तथार्थमुपकल्पइतिर्वैचित्र्योपदर्शनायग्रहसाधनफलस्यैतदनुसंधानेनैवधनर्णतांप्रकल्प्यसमाद्गणांतरा
तरूपाण्येवदिनान्यनुपातयोग्यानीतिसंक्षेपतावानेहर्गणइत्युपपन्नं॥ ॥एवंप्रथमोक्तेहर्गणेसिद्धेग्रहा
नयनंविवक्षुः फलसंस्कारोपजीव्यसूतत्वेनप्रथममार्कित्यंग्रहर्क्षेणसाधयन्नाह॥ ॥युगोद्यः स्वगतन
वद्भूवेनहीनोरवंगानिजनगणागतरविकाद्याः॥ वेदाग्नियुक्चयदिनैरविकोनितास्तेवेदानंफलमिनगोनयोऋणं
स्वं॥६५॥ ॥युगंप्रकल्प्योद्यः समुदायोयुगगणइत्यावत्॥ स्वस्यगतनवद्भूवेः षष्ट्यग्रैर्नहीनस्तेचरवे
र्भुक्ताः भागात्मकोरविः स्यादित्यर्थः॥अत्रदिनगणोपिसावयवैरेवेतिंस्थकुर्व्वादिशब्दफलमंशात्मकंयथा
स्थानंविशोध्योद्यसंभूतमारविरित्यर्थः॥अत्रापितन्नामादिः प्राग्वल्लक्षणयागोगएवलाभेतन्निष्पेयं॥ततः
कार्य्यंतमाह॥निजगणागतेति॥निजस्ययोयंनगणागतः सहमांशकेनुत्यादिरविसिद्धिस्तास्थानेसंयुक्तइति॥
तथापिकिंचित्संतरत्वमुपलब्धंतत्परिहारायाह॥ वेदाग्नेति॥ तेरवेर्भुक्ताध्रुवचयचतुर्थभागतुल्याभिरविसंज्ञा
कृतिनोस्तथाकृतेमध्योरविर्भवेदिति॥अत्रोपपत्तेरहर्गणस्यलघुत्वकल्पनिष्प्रयोजनत्वग्रहसाधनेकृतं॥तथा
था॥आर्कस्यमध्यमागतिः यादिकल्पसावनतुल्येनाहर्गणेनकल्पभगणतुल्योभगतादेकीभावेनकिमिति

कलमेकदैवसिकार्कस्यमध्यमागतिः ० ० ५९ ८ २० सत्त्वेनप्रत्यहमयमेकोभागांशुनक्षी दिनैकोभागः संपूर्णः किंत्वेकलिप्ता कार्यइत्यनउक्तस्वागतषड्वेनहीन तुल्यापरिविलिप्तिकाभि रित्यधिकमपित्यूनकृतमितिसंप्रधार्यअतोविलिप्तास्त्येकस्याः कलायाः सप्त मात्राः किंतुसार्धसप्तमात्राः २० इतिपुनरधिकरवौपतितंअतोष्टाभिः षष्टांशनेहतेविलिप्ताचतुष्टयमवाप्यतेतावत्ययुक्तमंतरंग्रहतेषिकंपतितमितिदुपसंहारायाहर्गणस्यचतुर्थभागतुल्याविलिप्ताः विलिप्तास्थानेउनीकार्याइतिप्राक्वेदासघ्नचयाविलिप्तिकानिताइत्यर्थः॥ तद्यथा॥ ग्रहतेहर्गणः ० अयंस्वषष्टांशोन ० ततोनिजनगणागतुल्याभि ० ५९ ८ २० अतोयथाक्रियायांन्यूनेधि ० ५९ ८ २० त्रे॥ यथानीतस्यवक्ष्यमाण एवमन्येषामप्यनेनैवानुपातेन॥ ततश्चैकस्मिन्दिनेशुक्रेरेकभागा तिमतःप्रथममहर्गणतुल्यभागाः कथिताः ततोवक्रगत्येकस्मिन् क्रांतःतथाचैकालिप्तिकांशस्यकिलषष्ट्यंशा एवगतःषष्ठ्यंशउनी यते॥ ततोवक्रतोविचार्यमाणेनैकापिलिप्तिकातत्रोनाकिंतुन्यूनैवा ५८ तिसप्तमात्राः किंतुसार्धसप्तमात्राः २० इतिपुनरधिकरवौपतितंअतोष्टाभिः षष्टांशनेहतेविलिप्ताचतुष्टयमवाप्यतेतावत्ययुक्तमंतरंग्रहतेषिकंपतितमितिदुपसंहारायाहर्गणस्यचतुर्थभागतुल्याविलिप्ताः विलिप्तास्थानेउनीकार्याइतिप्राक्वेदासघ्नचयाविलिप्तिकानिताइत्यर्थः॥ तद्यथा॥ ग्रहतेहर्गणः ० अयंस्वषष्टांशोन ० ततोनिजनगणागतुल्याभि ० ५९ ८ २० तत्तोवेदासघ्नचयः २५ फलेनविलिप्तास्थानउनीकृतोजातोमध्यमोर्कः कलामपन्ने॥ तथातथोपसंहारःकृतइतियुक्तमेवानयनमित्यपप नंचफलानांधनर्णतानिर्णयमाह॥ खेदनामिति॥ ग्रहाणांफला

निसर्वाण्यधिरवावुत्तरगोलस्थितेऋणमन्यथाधनमित्यर्थः॥ उक्तंवक्ष्यमाणंचघृणासाधितंग्रहयोगरूपंयत्कृतं तत्स्वस्वध्रुवकेषुप्रागुदाहृतेषुमेषादिराशिषट्कांतर्गतंधनमृणमन्यथाधनमितिस्वशोधनेनसंस्कृतोध्रुवएव॥ पार मार्थिकोमध्यग्रहस्यादितिभावः॥ अस्योपपत्तिः॥ यतोध्रुवाः किलवर्षमध्यकालिकाएवंअहर्गणसंस्कृताश्च प्रागर्धा नुप्रतिलोममानीतोवर्षार्धपर्यंतंध्रुवः पुरतःअहर्गणस्यविलोमत्वात्ग्रहयोगोपिविपर्यस्तएवेतिवर्षार्धंवर्धि कृतस्यध्रुवकेशोधनीयत्वमेवन्यायमितिमत्वावर्षार्धिपर्यंतंमेषादिराशिषट्कएवादित्यस्यचक्रोत्तरस्येवदक्षि णगोलानियमादुत्तरगोलस्थितेरविवत्पुनश्चक्रमुक्तंततोवर्षोत्तरार्धेध्रुवस्यहृद्दास्थितत्वेनाहर्गणस्यचानुलो मत्वात्॥ तुलादेरेवदक्षिणगोलतोपगमेनतदानादित्यस्यवक्रित्वेनफलस्यक्षेप्यत्वेनधनकर्मत्वमेवन्यायमि तिसदुक्तंरेवतांफलंतोलयोऋणंस्वमितिं॥ एवमन्येषामपिग्रहाणांएकदैवसिकंगतिंउपपादयसवर्णनादिगि र्गुणहारोकल्पयित्वायथायथांतरंस्योपसंहारोभवतितथासंस्कारादिकमुपदिश्यकर्मप्रदर्शनमितिमंतव्यं॥ मयानुअत्रसर्वत्रक्रियासामान्यादादित्यसाध्योपपत्तिप्रदर्शनमात्रेणैवसंसूचितमितिविस्तरभीरुतादुक्ता नतयाचेतदुपेक्षितएवसवर्णनोपपत्तेर्गुणनादीनांदुरूपत्वेनैवंविधयज्ञानुन्मुख्यंकिंपुनः प्रज्ञाविज्ञानसम

स्तत्रास्थैरित्यतद्विषयउपरम्यते॥ आचार्येणापि लघुर्गणादिकं प्रकारमाश्रित्य बालानामपि स्वविनेयानां ग्रहकर
णादिविषयेसहसाकृत्यादकंसाधनप्रकारमनुसरत्येवेदंसर्वकर्मचमत्कारिस्फुटंचोपदर्शितमितिशिष्येण॥ कथमन्यथासि
द्धांतेषितथाप्रकारादरस्तेषांतत्रेषामध्यमागनयः॥ र चं मं बु गु शु भृ उ पा
दिनगणोगुणचेद्गुणः पृथग्भागुण्तेनगवाप्तिनगो ० २५ ० ५ ० ० ० ०
पुर्लवपूर्वकोदिनगणादिलवोनविलिप्तकः॥ ६७॥ ५१ २० २१ ५ ० २५ २ ५ २०
चेद्गुणः गुणाश्चंद्रभक्तेतित्रयोदशातैर्गुणितोलवपूर्व २० ३४ २५ २३ २५ ० ५४ २४ ५४ २५
जनाद्यगुणाद्विधासंस्थाप्योपर्यत्रत्रयोदशाप्तिर्गुणये २० ८ ५ २८ ८ ५४ २४ ५४ २५
त्पुनरपरत्रदशाप्तिर्गुणायित्वोत्तरत्रैवसप्तत्रिंशादधिकैः सप्तशतैः ७३७॥ शतैर्विशाढ्यशागा दिनाफलेनपूर्वेरा
शीः संयुतः सकिलतत्रवारिकभंत्रयोदशवतीत्यर्थः॥ पुनः सांतरतापरिहारायफलांतरेणसंस्कारणमाह॥ ॥दिनग
णाहतलवेनेति॥ दिनगणस्यअहर्संख्याकैरष्टशतैर्लवोनागफलेनचुनाविलिप्तिकाविकलायस्यसतथा॥ फलगण
स्यासिद्धिरित्यर्थः॥ अत्रोपपत्तिः॥ प्राग्वत्चंद्रस्यैकस्मिन्दिनेभोग
स्त्रयोदशांशागाः शेषावयवा २० यमधिकृत्याथा

थायंयैर्गुणैर्दशाप्तगुण्यते २० त्रयोदशांशागतुल्यो विदुषः संभवेत्तदस्यसवर्णनामितिविचिंत्यतएतावद्भिर्दिनै७३७
रिदमंतरं २० दशगुणितत्रयोदशांशागतुल्यंअतः सवर्णनाकोंशागहारः क्रियातुल्यैर्गुणकस्यखंडद्वयंएकं २०अपरं
२० तत्तत्र २५ प्रथममेवत्रयोदशांशैर्गुणितः सएवपथकूस्थापितः पुनश्चदशांशैर्गुणतीयमित्यादिसुगममेव॥ ॥
अथभौमंसाधयन्नेतदेवतत्रमेकप्रयुंक्ते॥ ॥निजनिशाकरनेत्रलवाचितंदिनगणस्यदलंलवपूर्वकः॥ विरहणद्युगणे
नचसंयुतंविकलिकासुभवेत्क्षितिनंदनः॥ ६८॥ ॥दिनगणस्यदलंनिजनिशाकरनेत्रलवोचितंक्षितिनंदनस्यादि
त्यन्वयः॥ दिनगणस्यार्धगणस्यदलमर्धंतन्निजस्यात्मनोनिशाकरश्चनेत्रेचेत्येकविंशतिः तान्मितेनलवेनभागेना
न्वितंयुक्तंसत्तिथागतात्मकोभौमः स्यादितिसांतरतापरिहारायाहविचरणद्युगणेतिचतुर्थांशेनोनिकृतोयोद्युगण
स्तन्मितैर्विलिप्तिकाभिर्विलिप्तिकासुसंयुतइत्यर्थः॥ अत्रापि भौमस्तावदेकस्मिन्दिने ½ भागार्धमेव
किंचिदधिकंभुनक्तीतिमत्वा यथासांतरतोपसंहारस्तथाकर्मप्रदर्शितमितिवासनाव्यक्तैव॥ ॥ अथनेत्रैरवनेनज्ञच
रंसाधयन्नाह॥ ॥खगणसंगुणितार्णवसंमितिर्बुधचलोज्झलवाः ३ खशराहताः॥ खगणतोनवलब्धकलानि
तावित्कलिकासुगणेनविशोधिताः॥ ६९॥ ॥खगणसंगुणितार्णवसंमितिः बुधचलोज्झलवाष्टवतीत्यन्वयः॥

चतुर्भिर्गुणितोऽहर्गणः तदैवबुधचलभागोऽित्यर्थः॥ ततः पंचाशता गुणितात्स्वगणात्तनवभिर्विभक्तात्तल्लिप्तादिकं
लंतल्लिप्ताफलंतल्लिप्तास्थाने संयोजयेदिति॥ तथापिपुनः सांतरत्वंपरिहरन्नाहविकलास्त्रिनिविकलिकास्त्रैराशिकेन गुणनु
त्यात्विलिप्ताः शोध्याइत्यर्थः॥ अत्रापियतोबुधचलस्यगतिः ४ / ५ / ३६ सावयवभागचतुष्टयंअतश्चतुर्गुणात्स्वगणात्तुल्यो
एवतस्यभागाः ततोवयवोनवभिः सवर्णनेनपंचाशताफला / मितोजातोतः पंचाशतास्वगणस्यगुणनेनवभिश्च
भागइत्यादिव्यक्तं॥ ॥अथगुरुमपितेनैवयत्नेनसाधयन्नाह॥ ॥दिनगणोऽर्कगुणोनखाब्धिभक्तोदिनगणात्यति
तोविकलात्मकऋणं॥ शरसमारुतवासरसंचयोन्मितकलादिपुरंदरपूजिते॥ ॥५ स्त्रि५ ७०॥ ॥दिनगणोहर्गणास्त्रिभि
र्गुणनीयोविंशत्यब्धिभाजितः फलमहर्गणाद्विशोध्यावशेषंविलिप्ताः शरसंचयोदिनगणस्तत्परिमिताश्चताः फलाश्चत
दूनोयः पुरंदरपूजितेगुरुस्तत्रत्रिभिर्गुणितात्तदहर्गणाद्विंशत्याभक्तान्फलमहर्गणाद्विशोध्यशेषान्मितावलिप्तादि
कंऋणंविदध्यादित्यर्थः॥ सचकलात्मकोगुरुर्यथोत्तरंउपर्युपरिस्थापितः सवीवयवोभागाथेगुरुर्भवेदित्यर्थः॥ श्री
अस्योपपत्तिः॥ गुरोर्विलेप्तामध्यमागतिः ५ / ८ लिप्तापंचकायत्नाजातः पंचाभिर्गुणितोऽहर्गणोलिप्तादिर्गुरुभवे २९
शेषावयवसंभूतमंतरमधिकंअतः प्राग्लिप्तास्थानेयदंतरं तत

दिंदुरात्रिभिर्दिनैर्विलिप्तात्रयरूपमवतीतितथास्वर्ण्याहर्गणादूनीकृत्यशेषविलिप्ताभिरधिकोगुरुर्जातस्तावति
ष्यूनीकृतइत्युपपद्यते॥ ॥अथतेनैवयत्नेनासितेचलार्कफलेतेयोरायनमाह॥ ॥रसितचलेर्कफलंस्वदलान्वि
तंगतगतांशगणाष्टलवेनयुक्॥ खगुणलब्धगणोलवपूर्वकोगणखभूपलवाथफलः स्फुटः॥ ७१॥ ॥अस्य
सूत्रस्यवासनानीतंफलंतेनास्मिंस्तेनान्वितंतत्तोगतः॥ स्फुटांशोयस्मादेवंभूतयोर्गुणकारस्याष्टांशोनपुनर
न्वितंसितचलेफलंस्यादिति॥ ॥अत्रापिउपपत्तिः॥ ॥रविगतिरल्पाल्किंचिदल्पाधिकासतीसितचलस्यकिल
सूक्ष्मदिनेतदुपपन्नंफलमप्यल्पंसितचलस्यफलंभवितुमर्हतीति॥ शीघावयवभूतांतरोपसंहारायशीघक्रिया
वेलायांइतिव्यक्तं॥ ॥अथोक्तमर्थंस्पष्टयन्नाह॥ ॥खगुणलब्धगणइत्यादिना॥ खगणोहर्गणाद्विशुद्धा
द्विशुद्धोलवपूर्वकोभवेत्॥ संस्कारांतरमाह॥ खभूपेति॥ खंचभूपाश्च १५० गणस्यखभूपैर्लवैर्नेन
आढ्याः फलायस्यसतथा॥ षष्ट्युत्तरेणशतेनहृतेनहृतगणविभाज्यफलिकादिनाफलेनानीतः स्फुटोनियुक्तः कार्य
इत्यर्थः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ शनैः प्रत्यहमेषाकिलमध्यमागतिः ३ / २४ तथाचदिनानांत्रिंशताचैकोभागः
पतितीत्यहर्गणात्त्रिंशताभक्तः फलभागात्मा॥ स्फुटः॥ ततोवयव / संभूतांतरोपसंहारायशीघक्रिये

तिव्यक्तं ॥ ॥अथ्युनाविधूच्चसाधनमेतेनभुजंगप्रयातेनाह॥ ॥दृग्ज्ञानोदितोच्चोनवार्कं विधूच्चं स्वकीयत्रिभागोनि-
ताहर्गणेन॥कुवेदाग्न्ययुक्तेनयुक्तंकलासक्रमायातमर्कस्यपातंप्रवक्ष्ये॥७२॥ ॥दिनोद्यदृग्ज्ञानिर्भक्तःफलंतद्गतादिकं
विधूच्चंस्यादित्यन्वयः॥फलांतरेणसंस्कृतिमाह॥स्वत्रिभागेति॥स्वस्यत्रिभागोहर्गणस्यत्र्यंशइत्यर्थः॥तेनोनितो
योहर्गणःपुनःस्वस्येदृक्चलारिंशदूनेनयुक्तस्तथाभूतेनतेनतुल्यांशिः किलागतानीतमुच्चकलासंयुक्तंनिरं
तरंस्यादित्यर्थः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ ॥विधूच्चस्याहिप्रत्यहंसमामध्यमागतिः ६ / ५४ तथाचदृग्ज्ञानिर्दिनैरेकैको
भागःपूर्यतइतिसमत्वादृग्ज्ञानोदितोच्चहृत्यर्कं॥शेषावयवसंभूतांतरोपसंहारा यदशेषक्रियावतारहतेस्व
गमं॥ ॥अथचंद्रस्यपातशोधकत्वेनसाधयन्नाह॥ ॥दिग्गुणिद्व्यक्षिहतोदिनसंघः स्वाक्षतिभागवि
युक्तकलिकाघ्नं॥चंद्रतमःस्वफलेनयुतोनाःस्वर्भवकाउदयेचचराःस्युः॥७३॥ ॥दृग्ज्ञानिर्गुणितमहर्गणंत्रि
स्तिर्विभाज्यंफलकलिकादिचंद्रतमस्यादित्यन्वयः॥किंभूतंस्वाक्षतिभागवियुक्तस्वाक्षतिभागाहाविंशत्यंशाः
तेनहीनमित्यर्थः॥तथाहृतेनकलामयइंदुपातोशवेदितिभागवः॥अस्योपपत्तिः॥पातस्यकिलेषामध्यमागतिः
२॥ तथाचैषात्रिभिःसावर्णिनादृक्कलासंज्ञाजातेनिमत्तात्रिभिर्दिनैरेनावान्भोगइतिसंप्रधार्यदिनगणो

DR BHAU DAJI LIBRARY

दृग्ज्ञानिर्गुणनीयःत्रिभिर्विभाज्यइत्यर्कं॥तथाविसांतरमेवानयनंयतोनहित्रिभिर्दिनैःकलादृग्गतिभोगः वि
तु ६ / ५४ ॥तथाचैषत्रिभिः सावर्णिन २॥एतावधिकमपिपतितमितितदपसंहर्तुंफलस्यहाविंशत्यंशाउनीकृतःयतो
मापिहीनभोगस्यास्य ६ / ५४ हाविंशत्यंशाएव॥तत्तस्यविशोधनमधिकभूतस्योपसंहारार्थमितिसर्वमुपपन्नं॥
ननुकिमेतान्यानीतानिफलान्येवग्रहाउतान्यथेत्याशंक्योत्तरमाह॥स्वफलेनयुक्तोनाइति॥फलेनेत्यत्रैकवच
नंजातीयंस्वस्वफलेनानेतरानीतेनतेनस्यतस्यध्रुवःस्वेदानींफलमितिभोक्तव्योऋणंस्वमित्याद्युक्तेनयथाव
त्संस्कृतोवक्ष्यमाणयातत्तद्ग्रहभागःस्यादित्यर्थः॥अतएवध्रुवकारकक्षेपविशेषाएवेतिप्रागुक्तंपतनर्णतोपत्ति
रापिरत्रानयनेप्रागेवास्माभिरुपदर्शितेति॥चंद्रोच्चयातयोर्विशेषः करणंकुंडीरवेप्रोक्तः॥ह्रासापातकला
स्त्याज्याःसदलंचग्रातंग्रातं॥चंद्रोच्चयातयोरेवदृक्साम्यंसंप्रदायिकमित्यपिविलोकनीयं॥यतोमुनीनामापि
प्रायोतिनिगूढः॥ ॥एवंप्रत्येकंग्रहणंयथोचितंसाधनमुक्त्वाधुनैकस्माज्ज्ञातग्रहादेवाज्ञातग्रहानार्थमेकामार्या
मार्ह॥ ॥अज्ञातग्रहयुत्यागुणितेविज्ञातग्रहमितिनिर्गुणिता॥ज्ञातग्रहयुक्तिहृदाप्तलब्धमविज्ञातखेटः स्यात्॥
७४॥ ॥विज्ञातग्रहमितिरज्ञातग्रहयुत्यागुणितासतीविज्ञातग्रहयुत्याविहृताफलमविज्ञातग्रहस्यादित्यन्वेयः॥

अज्ञातश्चासौग्रहश्चेत्यज्ञातग्रहः। तस्य विज्ञातस्य ग्रहस्यामितिः परिमितिः स्वरूपमितिर्यावत्तावत्तया गुणयेद्विज्ञातग्रहभुक्त्या विभजेत्फलमविज्ञातग्रहः स्यादित्यर्थः॥ योयदाग्रहः सिसाधयिषाविषयीभूतः तस्यायमध्यमागतिः तयाज्ञातमिष्टग्रहं गुणयेत्॥ प्रमाणादृतस्येवाविज्ञाविज्ञातग्रहस्य लब्धिं विभजेत्॥ अवाप्तफलतुल्यैवतदाजिज्ञासितोग्रहो भवतीतिगणकः॥ अत्रोपपत्तिरनुपपन्नैव॥ विज्ञातस्यग्रहभुक्तिर्नुल्यैकदेवासिद्धप्रतिपादिनीयेनेष्टविज्ञातग्रहतुल्यफलंनदविज्ञातग्रहभुक्त्यापिप्रायेणकिमितिं॥ यदितिफलमविज्ञातग्रहइत्युपपन्नं॥ ॥अथाहर्गणेयथासंभवमधिमासकृतंविशेषप्रतिपादयन्नुत्तरार्धमुत्तरंप्रयुङ्क्ते॥ ॥आलब्धोधिमासःस्यादलभ्यतेचेन्नदाक्षयत्रिरहाहिशुद्धिर्विशङ्का॥ ततःसाध्यतीयोद्भमध्येदिनौघःप्रयाताधिमासाःस्युदारूपहीनाः॥७५॥ ॥अस्येदमुक्तंभवत्यस्मिन्नापातेतोप्यधिमासोहर्गणानयनेचेदुपलभ्यतेतदाधिमासाःस्युरितरथाचलब्धानिधिमासान्निरेकानुक्तासाध्यंदत्यथास्पष्टमानेपिपतितोपिचेदहर्गणानयनेनोपलभ्यतेतदासकेरेवशुद्धिः॥ शुद्धिपुनरस्थिरातोविज्ञोध्यशेषतुल्यंशुध्यंशकल्प्यहर्गणः साध्यः॥ यतोहर्गणेमध्यमानेनैवाधिमासोपस्थितिःफलसाधनेपुनःस्फुटस्येपोपयुक्तेत्वतस्तत्समीचीनमुक्तं॥ ॥अथप्रसंगसंगत्यास्यमध्यधिमासमुपपादयिषुः॥ तावन्मासिलुचेत्वेहेतुपरिकल्पनामासस्वरूपमनुष्ठुपद्वयेनोपदर्शयन्नाह॥ ॥सूर्यसंक्रमसंपर्का

ब्दमासस्यशुद्धता। तद्वियोगाद्विशुद्धत्वमधिकत्वंनजायते॥७६॥ मेषार्कसंक्रमोयत्रचांद्रमासेनजायते॥ समासोमधुसंज्ञकःस्यान्माधवाघाढ्यादिभिः॥७७॥ स्पष्टार्थं॥ अथाधिकत्वंकेनप्रकारेणकियत्सुसौरेष्वधिमासःपततीत्यवस्थापयन्विक्रीडितेनाधिमासोपपादकमनुपातमेवावतारयति॥ चंद्रैर्हतद्दामासकैश्चतिथीशैः श्रीकंठसंख्यैस्तथानाडीरिंद्रिरामैर्मासयुक्तैस्तयासौरवर्षंयतः॥ एकस्मिन्नरविवत्सरेयदधिकंस्याद्दद्यथानतोमासैः सार्धरदोन्मितैरधिकमासश्चितिथिर्मध्यमः॥७८॥ ॥मयैतद्दिव्यरत्नरत्नप्रायेवयुगाधिमासयसमर्थनावसरेसर्वप्रतिपादिनचरमेतिगतार्थत्वादनुद्योगः॥ ॥अथप्रकारांतरेणापिअधिमासकालस्वरूपोपदर्शनायप्रत्येकंमनुपातार्थंसौरचांद्रमासयोःसावनमानानेतुपुनस्तद्दिव्यरत्नमेकमसिसंधत्ते॥ ॥एकेचेदवमदिनंदिनमणोःस्यान्मध्यगत्यातदाराशेःकिंरविमासकोथहिमकुमासरक्तगत्यंतरे॥ एकंस्याद्भविसावनेयदिनदाचक्रेकिमेकंविधोर्मासादाधिकोरवेरधिकमासस्तत्सार्धदोन्मितैः॥७९॥ ॥अस्यायमर्थः॥ दिनमणेरार्कीत्यस्यमध्यगत्या५९चेदेकमवमदिनंभवतिदिनभगणेतदेकरात्रिलिप्तानि१८०० तासिः किमितिलभ्यंतेसौरेमासिसावनदिनानि३० ननश्च। इमेसासावनायनेमनुपातंनरेणयादिव्यचंद्रलिप्तासिरेकंदिनंनंचकृत्वात्रिरंतरलिप्ताः२१६००। किमितिलभ्यंतेचांद्रमासस्यकदिनानि२९ ततस्मा द्रविमासाधिकएवेति३२ अथस्मृतिसंहिताहृद्यविप्रतिषेधंन मंडलानिप्रायमधिमासविचयेनु रांसंनेत्र

येऽवज्ञया स्फुटमासस्य लक्षणमाह ॥ ॥ दर्शान्ततो मंडलनाडिकांतमासः ससूर्येंदुसमागमांतः ॥ नेंदनरेणेंद्रियसंक्रमस्यान्
दासश्च दृक्खेधिकोन्यथासौ ॥ ७८० ॥ ॥ अस्येदंतात्पर्यं लोके द्वयोरुक्तेश्चप्रसिद्धो दर्शांतिको मासः ॥ प्रथममानापेक्षयोद्वितीयो मा
नोपायतात्कालेनअतएवप्रतिपदादेर्मासांतएवंतमेवमासंगणयंति ॥ तथाच्यग्रंथाधिकारस्यनिर्णयेस्मानिसंहितादिग्रंथोक्तसंज्ञां
तिकएवमासउपात्तः ॥ सयथा ॥ दर्शांतकालेकिलमंडलेंद्वयेरेवप्रागपरांतेनभुज्यतेपरंतेदेवमंडलयोरपि ॥ तथाचरवींदुर्भुज्यतेः
सयुतिर्यावदन्यविधोर्मासइत्यादिवाक्यजातेनमासस्यरवींदुसंयोगकालावधिकत्वमेवप्रतिपाद्यते ॥ तथाचविधुबिंबापरभाग
स्यसदार्कबिंबप्राङ्मिदेशान्निःसरणंतदेवतयोस्संयोगइतितवधिकएवमासइतिवक्तुंयुक्तंसचविधोरर्कमंडलभोगकाले
नाधिकएवसंपद्यते ॥ तत्रार्कमंडलभोगकालस्तावान्मध्यमएवानुपातेनसाध्यते ॥ यदिष्यर्कचंद्रगतिसमानाभिरंतरलिप्ताभि
७३० एतावतीषष्टीकृतदर्कमंडलपर्यंतागतिरासिः ३२ कियतिप्रलवे ३ अयंकिलार्कमंडलादृविवस्यनिःसरणकालोमांता
दृश्यधिकस्तस्मादमुमेवाढ्यगुणीकृत्यप्रवेश्य कालत्रयाधि ३३ संगुण्यतदारुन्नतयाधिसंगुण्यतदारुन्नतयोरसना
ज्योर्कमंडलमित्यादिग्रंथेनैवस्वस्वग्रंथेषुप्रतिपादितंतथाचेतदर्थाधिकारांतर्गतएवचेदपरः संक्रमस्तदा श्री
समाप्तिरुच्यतेतदेतन्न सत्यमित्यादिनाग्रंथेनैवतन ॥ तथाचेतत्पर्यवसन्नंप्राक्तनमांतादर्शांतेयग्रंथसंक्रमेणतदनं ३२
यहेतद्वितीयमानान्मंडलभोगकालोप्यधिकादृश्यतएव ॥ यदिद्वितीयः संक्रमस्तदासमासस्यसंक्रांतिकल्पादधिकइ
ति ॥

यत्कलैर्गतंतत्खाभ्रवाणाष्टभूमिः १८००००० तक्षंसदवशेषस्यलक्षणमुच्यते ॥ यातेव्येतयोर्मध्येयदल्पंतच्छमा इसी
सिरेकंरामंचंद्रमसंकृतुंद्रवसुंरुद्रंशिवंगुणचिलानवतीरयुतैर्विभाजेत् ॥ यानिफलानितेषुसूर्यसोरक्षंनीजाद्रोतिरवि
शशिनोर्मांसाःस्वस्वफलेनयुताःबुधशुक्रचंद्रेज्याःस्वस्वफलैर्विजितास्तथाकृतेसांशतोपलब्धयोग्यामध्यमाःस्फुटाइति ॥ इदमु
पलक्षणमात्रंकृतंग्रंथेनाकृतेपूर्वतमपिगुरुसांप्रदायागतत्वेनासीदेवतयुनःस्पष्टत्वप्रत्यायनायपुनरुक्तंकृतं ॥

ननुअयंमंडलांतिकोमासः केषांचिदुतसर्वेषांकिंनिबंधनश्चेत्याशंक्येदमुच्यतेनाह॥ ॥इदंमदुक्तंक्षितिगार्ग्यगाणांकुदृष्ट
गानामथसंप्रवक्ष्ये॥यःसाधितादृग्विषयप्रकालःस्फुटोभवेल्लंबनसंस्कृतोत्र॥८१॥यतःस्फुटेदृग्विषयप्रकालेदृक्सूत्रसं
स्थोरविशीतरश्मी॥कुदृष्टगानामितिनिश्चयेनस्यात्तांहितज्ञोलविदेवदंति॥८२॥ ॥स्पष्टार्थमपिकिंविधाख्यायते॥॥
अत्रमंडलांतिकोमासः भूगार्ग्यस्थानमेव॥भूदृष्टस्थानानुसाधितोयोदृग्विषयप्रकालःदर्शांतःसमत्रभूदृष्टस्थानाधि
मासविषयेलंबनविषयसंस्कृतःसनस्फुटोभवति॥अयमर्थः संधिः योगाद्गतोमासः कपालविभागेनलंबनघटीसं
स्कृतःस्फुटोभवतीति॥कस्माद्धेतोः यतःकारणात्स्फुटदृग्विषयप्रकालःकपालविभागेनलंबनघटीसंस्कृतदर्शांतेसूर्यचंद्र
मसोदृक्सूत्रंसंस्थोस्यात्तांतदृष्टिसूत्रेस्यातामित्यर्थः॥केषामित्याशंक्याह॥कुदृष्टगानामिति॥नियमेनभूदृष्टयोरसिनां
ख्यातामितिभावः॥तत्पूर्वेकंगोलविदेवदंतिहियस्मात्तोलविदः॥तोलंसम्यक्प्रकारेणजानंतः योगोलंनविदंतितेइंगो
लबासनाना-- नंजानंतीत्यर्थात्तूचितं॥इदंकिलसंभवदशिष्याप्रायेणग्रहणविषयेकमितिताल्पर्यंपर्यवसानं॥कस्माददं
क्रांतिकोमासोऽधिमासइतिलक्षणं॥तदुक्तंभास्कराचार्यैः॥असंक्रांतिमासोऽधिमासः स्फुटःस्याद्द्विसंक्रांतिमासः
क्षयाख्यःकदाचित्॥क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यतःस्यादित्यादि॥ ॥नन्वत्रद्विसंक्रांतिकःक्षयइतियदुक्तंनदैकास्मि

मासेकथंसंक्रमद्वयमित्यस्माकंविस्मयपदमितिचेन्न॥यदाकिलैकविंशतिकाक्षुद्धिस्तदाकार्त्तिकादित्रयएवार्कमासस्यपरमात्यन्तसंभवेन २९ चांद्रादपि २९ न्यूनतयासंक्रमद्वयस्येकस्मिन्नपिमासेपतनोपपन्नतयाचत्वारिंशतैरेवातिप्रपंचेनसमर्पितत्वात्॥अत ३० एवास्मद्दा ३० चार्य्यस्यैतद्धृदयेनारदद्दाति॥तस्मादधिमासविषयेमंडूकाद्यायएवावश्यकएवेतिस्मातिसंहितानांराणामसिमतं॥ननुतोकृष्णस्यप्रासिद्धिमन्यथाकृत्वाकथमेतन्नेरथकृगतं॥अस्तिबाधकेतथाकृत्यानुपपन्नेरितिचेन्नूसत्यं॥एतदनुपपन्नेरेवोन्यथाआसन्नसंक्रमयोर्मासयोरुभयोरप्यधिकापत्तेः॥तथाहि॥यदाकिलसार्द्धैकोनविंशतेरासन्नाक्षुद्धिस्तदाकार्त्तिकस्याधिकत्वंसंभाव्यते॥तत्राकर्मतेरकृत्यतयामार्गशीर्षपुष्याद्यप्यमासन्नसंक्रमावेवेति॥कतरस्योधिकोवक्तव्यः॥प्रत्येकमपिपरस्परासन्नसंक्रमत्वेनाविनियंतुमशक्यत्वात्॥अतोविनिगमकोमंडूकाद्यपिप्राय एवनापरशंकथमनावश्यकः॥अस्यविनिगमनास्वरूपंचकार्त्तिकादित्रिकस्यैवतस्याधिकत्वसंभवेनानिरुद्धक्षुद्धिसंभवकालएवनान्यथेतियुक्तमुक्तं॥॥एवंसंप्रदायागतेनकर्मणायथावत्साध्यग्रहसाधनमुक्तं॥सांप्रतोपलब्ध्यनुसारेणयेयमाधुनिकेरूपकाल्पितोबीजसंस्कारः तमनुसरत्यथाग्रहणांदृग्गणितैक्यमुपजायतेतथास्वाविष्णीवृत्तद्वयेनप्रतिपादयन्नाह॥ ॥खाभ्ररवाष्टाब्धिसूर्यैस्तुसंस्कृतोरविरुक्तमः॥कुदृष्टगानामयंसम्यक्तेस्तुष्टमतस्यपातेष्ववोरत्यकः॥तद्वत्पावकैःसिद्धसंख्यैर्हतेदग्यमैःखाग्निभिःखांकैर्दाशभिः॥८१॥नंदनिघ्नामुनेनाप्तोगैर्युनाःसूर्यसौरावनिजाःपरेवर्जिताः॥दृक्समंग्रहणानमनेनस्फुटंप्राहदामोदराचार्यएवंबुधः॥८२॥ ३३

ननुअयंमंडूकोतिकोमासःकेषांचिदुतसर्वेषांकिंनिबंधनश्चेत्याकांक्षायेउक्तमुच्यतेनाह॥ ॥इदंमदुक्तंक्षितिगोलगाणां
कुदृष्टगानामथसंप्रवक्ष्ये॥यःसाधितोदर्शविरामकालःस्फुटोरवेर्लंबनसंस्कृतोऽत्र॥८१॥यतःस्फुटेदर्शविरामकाले दृक्सूत्रसंस्थौरविचंद्रतारकौ॥कुदृष्टगानामितिनिश्चयेनस्यात्तोहितज्ञोलविदोवदंति॥८२॥ ॥स्पष्टार्थमपि
किंचिद्व्याख्यायते॥अत्रमंडूकोतिकोमासःभूगोलस्थानमेव॥भूदृष्टस्थानांतुसाधितोयोदर्शविरामकालःदर्शांतः
सजन्यभूदृष्टस्थानांअधिमासविषयेलंबनसंस्कृतःसन्स्फुटोभवति॥अयमत्रसंधिः योगणितागतोमानःकपालविभागेनलंबनघटीसंस्कृतःस्फुटोभवतीति॥कस्माद्धेतोः॥यतःकारणात्स्फुटदर्शविरामकालेकपालविभागेन
लंबनघटीसंस्कृतदर्शांतेसूर्येंदुभसोदृक्सूत्रसंस्थौस्यातां॥दृक्सूत्रेस्यातामित्यर्थः॥केषामित्याशंक्याह॥
कुदृष्टगानामितिं॥नियमेनभूदृष्टस्थानांस्यातामितिभावः॥तत्रभूगोलकेगोलविदोवदंति॥हियस्माद्गोलविदः॥
गोलंसम्यक्प्रकारेणजानंतःयेतेतेनर्षिदंतिनेदंगोलवासिनांत -- नजानंतीत्यर्थात्सूचितं॥इदंफलसंस्कार
दर्शिप्रायेणग्रहणविषयकमितिताप्तर्यंपर्यवसान्॥कस्माद्दसंक्रांतिकोमासोधिमासश्चेतिलक्षणं॥तदुक्तंसूर्यसि
द्धांतार्थैः॥असंक्रांतिमासोधिमासःस्फुटःस्याद्द्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित्॥क्षयःकार्त्तिकादित्रिकेन्यत्रनास्यात्स्यादित्यादि॥ ॥तत्रत्रिसंक्रांतिकःक्षयइतियदुक्तंतदेकस्मिन्मासेकथंसंक्रमद्वयमित्यस्माकंविस्मयप

दमिति चेन्न॥ यदा किलैकविंशतिकाष्ठहिस्तदा कार्त्तिकादित्रय एवार्कमासस्य परमात्यत्वसंभवेन २९॥ चांद्रादपि २९॥
न्यूनतया संक्रमद्वयस्यैकस्मिन्नपि मासि पतनोपपत्तेर्यया स्वासिद्धांतेतेरेवाति ग्रंथेनसमर्पितत्वात्॥ अत एवास-
दाचार्यस्यैतद्विषयेनादरइति॥ तस्मादधिमासविषयेमंडलाग्रप्राप्तआवश्यक एवेतिस्मृतिसंहिताकाराणामाशयः॥
ननुलोकप्रसिद्धिमन्यथाकृत्वाकथमेतन्नेरस्यपतंते॥ असतिबाधकेतथाकल्पनानुपपत्तेरिति चेत्सत्यं॥ एतद-
नुपपत्तेरेवान्यथासन्नसंक्रमयोर्मासयोरूपयोरप्यधिकापत्तेः॥ तथाहि॥ यदाकिलसार्द्धकोनैर्विंशतेरासन्नास्तुहिस्त-
दाकार्त्तिकस्याधिकत्वंसाध्यतेतदार्कगतेरुक्तन्यायमार्गतीर्वपुण्यावश्यमंतासन्नसंक्रमावेवेति॥ कतरस्तेषधिको वक्तव्यः॥ प्रत्येकमपिपरस्परासन्नसंक्रमत्वेनविनिगंतुमशक्यत्वात्॥ अतोविनिगमकोमंडलाग्रप्राप्तएवनापरइतिकथमनादरणीयः॥ अस्यविनिगमनास्वरसंचकार्त्तिकादित्रिकमेवतस्याधिकत्वसंभावनानिरुक्तरुद्धिसंभवकाल एवनान्यथेतियुक्तमुक्तं॥
एवंसंप्रदायागतेनकर्मणायथावन्मध्यग्रहसाधनमुक्त्वासांप्रतोपलब्ध्यनुसारेणयोयमाधुनिकैरुपकल्पितोबीजसंस्कारः॥
तमनुसत्ययाग्रहाणांदृग्गतीनेकमुपजायतेतथात्वाग्रिणीवृत्तद्वयेनप्रतिपादयन्नाह॥ ॥खाभ्रखाभ्राक्षभूमिर्गतेयत्कले श्री
रन्ध्रमेतस्यपौष्ण्यो रत्यकं॥तद्वत्पावकैः सिद्धसंख्यैर्हतंदस्यमेः खाग्निभिः संयुतं कैरदिग्गैः॥ ८१॥ नंदनिघ्नामुनेनाप्तयो
गेर्युताः सूर्यसौराः वनीजाः पेरेवर्जिताः॥ दृक्समत्वंग्रहाणामनेनस्फुटंग्राहदामेदराचार्य एवंबुधः॥ ८२॥ ॥यत्कले ३३

गतंतन्नखाभ्राक्षाभूमिः १८००००तक्षंसदवनीघ्नस्यलक्षणशुद्धस्यचेयातेष्येतयोर्मध्येयदत्यंकंतत्क्रमादमीषांरवेः
रविचंद्रमं२४ बु२२ दे२० शु९० रा० गुणयित्वानवाप्तरघुतेर्विभाजेत्॥ यानिपलानितेषुसूर्यसौरावनीजाप्तिरविग्रहनिशोमाः
स्वस्वफलेनयुताः बुधशुक्रचंद्रेज्याः स्वस्वफलैर्विर्जितास्तथाकृतेरसांप्रतोपलंभयोग्यामध्यमाः स्युरिति॥ इदमुपलंभसाक्षि-
कंपारंपर्येणग्रंथाद्वाहीभूतमपिगुरुसंप्रदायागतत्वेनाज्ञासिद्धमेवनपुनरत्रोपपत्त्यांतरमाधातव्यं॥ ॥अथुनाग्रहेषुदे-
शांतरसंस्कृतमंतरंसंप्रतिसंस्कर्तुमिलक्षसाधनेप्रधानभूतांभ्रयोमध्यरेखामेकेनविकीर्तितेनशास्त्रिन्यूनेनचाह॥ ॥तं
कांतःशरसूर्ययोजन०२५ गताकन्यार्थकांतीरदैः३२ खाभ्रखाष्ट८० मितैर्नरैस्तत्रसगरोमहीरक्षंदुर्गाः९५॥ पर्यंत्यष्ट-
सि८ रुद्ररत्नेदनागाः९० स्याद्दत्तरगुत्त्वंपुरंरक्षोरुजायिनीपुरंदस्रकाः९० तस्मात्कुरुक्षेत्रकं॥ ८३॥ ॥ तस्मान्मेरु-
योजनैरंतरंनागे८५ रेवंभूमेर्मध्यरेखानिरूपिता॥ ॥अत्रसगरपदेनलंकागासन्नमेकंदुर्गलोकेषुप्रसिद्धं॥ खाभिका-
र्त्तिकेयस्थानं॥ गतस्करक्षेत्राफल्गुतिदस्रकेनदक्षिणतोवास्थितेप्रतिपादनमितिज्ञातव्यं॥ रोषमुक्तं॥ अत्रोपपत्तिरत्नद्व-
याक्षंक्रांतरनुपतेन॥ यद्येकाग्रागपर्यंतेनपुरद्वयाक्षंक्रांतरेणचतुर्दस्रयोजनानितदुदिष्टंतत्रपुरद्वयांतरभूतैरंतैः कि
मितिं॥ उपपद्यतेततदंतरयोजनानि॥ यथोजायित्र्यक्षक्रांतयः २४ पर्यंत्यांपुनः९५ अंतरं ७ योजनानि६० बाहोः य
तोवस्वग्न्यांशैरुदपिदक्षिणतएवदस्रराशिर्योजनैः पर्यंतीक्षवति॥ एवमन्यत्रापी स्वपरिधावेतावत्वं॥ ॥एवमु

पजीव्यासिधौ प्रतिशतं देशांतरानयनमाह ॥ ॥ रेखापुरस्वनगरांतरयोजनाख्यैः खेचारिणां दिनगतिर्गुणिता विभक्ता ॥
स्वेष्टेनभूपरिधिनाप्तकलाधनर्णमध्यग्रहेनिजपुरेपरपूर्वसंस्थे ॥ ८४ ॥ ॥ रेखापुरस्वनगरांतरयोजनघ्नी खेचारिणां गतिः
स्वेष्टेनभूपरिधिनाप्तकलाधनर्णमध्यग्रहेकार्यइतियोजना ॥ स्वपुरप्राचीसंगतंयद्रेखापुरंतस्यस्वपुरस्याचार्ये
रेखांतियोजनानितेरिष्टग्रहस्यगतिर्गुणनीयावक्ष्यमाणेनस्वकभूपरिधिनाभाज्यापरिस्थैलब्धतुल्याः कलाग्रहेधनर्ण
णंवाकार्यइत्यर्थः ॥ धनर्णतांप्रयोजकमाह ॥ निजपुरइति ॥ रेखापुरात्यदित्यपुरंपश्चिमतः तदाधनमित्यथाऽऽगामित्यर्थः ॥
जत्रोपपत्तिः ॥ येमध्यमाः कृता स्तेकिललंकोदयिकाः ततस्तेषुचरफलसंस्कारेणस्वोदयिकैस्वमध्यंतरमापद्यते
यं ॥ यतउन्मंडलक्षावलयोरंतरंचरं ॥ तच्चतदेवंसंपद्यतेयदित्यपुरमपिमध्यरेखामनुलंघ्येवावश्यमानिष्टेन ॥ प्रकृते ॥
पुनःस्वपुरमंतरितमेवरेखातोधिकतरमध्येकदेशांतरमापन्नं ॥ ततश्चतुरमतिभिराचार्यैश्चरसंस्कारात्प्रथमतएवलंको
दयिकानामेषांस्वनिरक्षोदयिकत्वंकर्तुमारब्धंतत्रस्वापेक्षयापरमार्थतोलंकाग्रामपररेखायांयत्रदक्षिणदिग्विश्राम्य
तितदेवस्वाभंनिरक्षोनतुलंकैव ॥ तत्रप्रथमंस्वपुररेखापुरयोरंतरयोजनैरवलंकातः प्राक्स्थादिरेखातः प्राच्येवस्वपु
रमपि ॥ यदिचपश्चिमतस्तदातदपिप्रत्यगेव ॥ अतोलंकोदयिकास्तेस्वनिरक्षोदयिकादेशांतरकर्मणाकर्तुमारब्धाः
ततः स्वनिरक्षस्वभूगर्भक्षितिजयोरंतरेचरकालइतिचरसंस्कारेणानंतरंस्वोदयिकलाघनमप्युचितं ॥ अतोंतर

योजनैस्तदानयनमेवं ॥ तत्रदिक्साम्यनिवेशानुसारेणास्माच्चान्योन्तररेखयासहमध्यरेखायादक्षिणतोंतरमुपचीयते ॥ उत्तर
तोपचीयतइतिस्वपुररेखापुरयोरंतरयोजनेभ्योधिकान्येवलंकास्वनिरक्षयोरंतरयोजनानीतिप्रथमसमुपातेनरयादित्यदेशा
लंबज्ययैतावंतरंतेत्रिज्यातुल्ययाकिमितिलब्धानि ९२० तावंतरंतत्रिज्या ९२० तुल्ययाकिमितिलब्धानि २४ लंकास्वनिरक्ष
योरंतरयोजनानितत एषांतरयोजनैर्ग्रहभुक्तिर्गुणनीयातद्देशावच्छिन्नेनभूपरिधिनाभाज्येति ५००० २४ फलमादित्यस्य
देशांतरलिप्ताः ९ इतिकिलस्वरूपस्थितिः ॥ तदेतदाचार्यैः सोरशशांत्रियोगुणयेचफलसाम्योपलंभेनरेखास्वपुरांतरयोज
नैरेवगुणनंस्व १२ टपरिधिनाचभागहृत्यफलनिबद्धं ॥ ततआसांधनर्णतापपत्तिरपिस्वनिरक्षस्यस्वपुरस्यावलंकामध्य
रेखयोः पूर्वापरभावानुरोधादित्यनेनैव ॥ ॥ ननुतर्हिकथंभूपरिधेः स्फुटत्वंयदुपजीव्यंदेशांतरकर्मणीत्याशंक्येकयामातिन्या
स्फुटीकरणोपायमाह ॥ ॥ स्वपुरस्फुटनतांतर्योजनैर्योजनैः स्यात्परिधिरवनिगोलकाल्पितः प्रस्फुटोसौ ॥ अवनिपरिधिमान
लंबजीवाविनिघ्नंत्रिभवनगुणाप्तकंतस्यमानंनिरुक्तं ॥ ८५ ॥ ॥ योजनैर्लवैः स्वपुरस्फुटनतांतर्योजनैरवनिगोलपरिधिरु
पकल्पितोसावेवस्फुटइत्यन्वयः ॥ स्वपुरस्यस्फुटनतेतमेरुणासहयावदंतरंतैरेवस्वैरेवराशितः प्रकल्पितोयापरिधिः स्फु
टस्फुटइत्यर्थः ॥ तत्साधकमनुपातमाह ॥ अवनिपरिधिमानमिति ॥ यद्भुवनकोशाख्यार्णनाधिकारेगोक्षरवाक्षवलयाभवादि

लेत्यादिना५०५१भूमेः परिधिप्रमाणमुपन्यस्यतत्स्वदेशलंबज्यया संगुण्यत्रिज्याविभजेत्॥ फलंस्वदेशावच्छिन्नः स्फुटोभूपरिणा
हस्यादित्यर्थः॥ अत्रोपपत्तिरनुपातः॥ यदित्रिज्यातुल्यायालंबज्यानिरक्षदेशावच्छिन्नोचमवृत्तपरिधिस्फुटस्वदेशलंबज्ययाकृ इ
तिफलंस्फुटपरिधिरित्युपपन्नं॥ ॥अथस्वप्रतिपादितार्थसमर्थनायसांक्षिप्तायस्वयंतदर्थोपपादिकावासनायुक्तिनरनुच्छिन्ना
चमलोकेनरिष्युक्तामेवबुधाः॥ अतिक्षणमपिसादरमवलोकइष्यंतिनपुनः सहसेवप्रत्ययोत्पादनानर्हमितिविस्तरदुस्तरमन्यो
दितामितिमनसासंप्रधार्यदृष्टांतोक्तिविशेषेणप्रश्नसन्मथुरमाधवीमेकामाह॥ ॥प्रोक्तमयानिसृगमानसमीरितार्थ्यावासना
हृतिसृविस्फुतिरुंकयेह॥ संक्षिप्यबहुविधायपिवातिसोरस्वत्यंसुधांक्षुवलयंविबुधारसंज्ञाः॥८॥ ॥अथरससंज्ञाहेति
हेतुगर्भतेनवासतीयमानोर्थः॥ ॥अथोपसंहरन्नेवाधिकारांतरंतत्कारतयाशार्दूलविक्रीडितमाह॥ ॥इत्थंश्रीमन्नागनाथात्म
जेनप्रोक्तंतंत्रेशानराजेनरम्ये॥ ग्रंथागाराधारशुद्धेप्रसूतेसूर्यादीनांमध्यमानंनिरूपं॥८७॥ ॥इतिश्रीमत्सकलसिद्धांतवास
नाविचारचतुरप्रचुरतरापरशास्त्ररत्नस्यास्निग्धदेवज्ञज्ञानराजग्रथितसिद्धांतसुंदरवासनाभाष्येसुजनविचक्षणैकभूष्येग्रहा
नाधिराजसूनुपंडितचिंतामणिविरचितेग्रहगणितचिंतामणौमध्यगतिसाधनाधिकारः समाप्तः॥ ॥ ७ ॥ ॥
अथातः स्फुटगतिसाधनाध्यायोव्याख्यायते॥ ॥तत्रग्रथममेतदुपजीव्यभूतंमतिमद्भिरानंदसंदोहजननक्षेममतिविस्तरेण श्री
मध्यमाधिकारंविधिवद्ध्रुवस्थाप्यानुनासमस्तोत्तराधिकारार्थस्यसर्वस्यस्फुटतरस्वचरैकसापेक्षयापुनरुपजीव्यत्वानि ३५

अथातोयः प्रागेवनिरूपणीयत्वोपपत्तेर्यथारवेरस्फुटीकरणाधिकारमारभमाणस्तावदारंभप्रयोजनप्रतिपादनपरंसू
क्रयापृच्छतिनाग्रयाभुवनमेवबभाति॥ ॥अथजननिधिनाथयानपाणिग्रहणमुरवेधारविलेषुमंगलेषु॥ स्फुटतररविचंद्रः फलप्रथा
नंस्फुटमनएवयदाभिनाढिधानं॥१॥ उक्तोनंचैतत्॥ अन्यतोढिधानमभिनेतत्यादनस्फुटतापरामृश्यते॥ तथाचतस्याविधानंविधि
सापेक्षत्वात्तस्यविषयाक्षतादितिकर्त्तव्यतांवदामित्यारभ्येयं॥ अन्यथारवेश्चरफलमुरव्यालक्षणयावाभिनेतिपादितार्थस्योभयथाप्यि
सिद्धेरित्यासाध्यतायोगात्॥ अयोग्यतापातः अथकथंतात्स्फुटतावैशिष्ट्यंलभ्यतइतिचेन्न॥ तथापिनाग्रहौतविशेषणन्यायेनविशेषणद्वारवेयोग्यतया
मित्यादिनात्मग्राहेरपिभवत्क्रियादिनान्वयापत्तेरिति॥ ॥अथमध्यफलशीघ्रफलादिसंस्काररूपस्यस्फुटीकारस्यविशेषणीभूत
मंदशीघ्रफलयोर्जीवानुपातमंतरास्वरूपसाधनानुपपत्यानुपपत्तिहेतुभूतजीवोत्पादनायग्रथमविराजाधिकारेनार्द्धसमचतुश्चेषुज्यार्धी
निप्रतिपादयन्नाह॥ ॥पंचाहतयोनवाब्धिवेदाभूपोलनुमिताः खनगनागाः॥ बाणाभ्रभवाः शरदुविश्वादीनित्यक्षभुरोंकभूहय
क्ष्माः॥२॥आशांकभुवस्त्रिगुणपक्षाः सप्तत्वाकृतेयः कुरामसिद्धाः॥ भूतेषुशराब्धिनार्द्धजीवाः पिंडर्णाणिनवाब्धिपिंडसंख्याः॥
३॥ यस्यद्विनवाब्धिनोब्धिनागत्रिंशच्छलनखेंदुरामसंख्याः॥ अंगेषुरदाः कुदस्यदेवाः पक्षाद्रिगुणाः कमेषजीवाः॥४॥ गोभ्रा
द्धिगुणाः कुवह्निवेदलोकांगलवह्निवेदरामाः॥ आसंनुविलोमतोंतरे म्येस्फुल्यास्फुटविपरीतमौविकारख्या॥५॥ ॥नन्व
त्रकिमेतदप्रसिद्धमेवछंदः स्थलेपरलव्यापारमात्रसिद्धमुपनिबद्धमित्याशंक्याह कथाकरणायग्रथममेताढिविच्यते॥

नचेदमाचार्योक्तमनुचितंयच्छास्त्रानुपातमपिकृत्यनीयमिति॥ तथाचेनस्यछंदसोयत्नरत्नाकरेवसमपंचमपिविरु
तत्वेनकृत्यितत्वस्यैवकृत्यितत्वात्॥ ओजेतपरोजरोगुरुश्चेनमोजौगरुणवेदिराउनोजज्ञानिजोजौविषमेप्रथमेतृतीयेच
रणेतपरेजरोतगणान्त्य॥ जगणः ऽ।ऽ रगणौ॥ ऽ।ऽ गुरुश्च। तथानोजेसमेद्वितीयेचरमेचमाणः ऽ।ऽ सगणो। ।ऽ। जगणो॥ गुरुद्वयं
ऽऽ चेत्येवंदशैकादशार्णछंदः छंदोविशतिंवदंति॥ तदेतद्विराजोलक्षणंपंचाहतयइत्यादिश्लोकेचनुष्ट्याख्योत्येवेतिकिंप्र
युक्तमुक्तं॥ अत्रापक्रमेकादिषुगणाभांगाकिंतेषुगोलकेषुचरूपतोधनुरूपेषुजीवेपचयेफलोपचयंदर्शनेनजीवानुपा
तेनैवफलानयनमुचितमितिमत्वाग्रेतत्सोमसूर्यादिसिद्धांतविरुद्धमेवाचार्योरचयन्नाकयाषण्णवतिरेवार्द्धजीवाः कृत्यिताः तासकल
वतिभागोपलक्षितश्चेचतुर्थांशैप्रत्येकंतुल्यशरीरतयासंस्थितिसाम्येनचतुर्विंशतिरेवसंपद्यंतइतितासांकलात्मकत्वेनैवफ
लाप्यदर्शनायसज्जात्यलाभेनसर्वत्रानुपातार्जनायचतासांस्वरूपाण्युक्तान्यिनिपंचाहतयइत्यादिनि॥ तत्रप्रथमंजीवा
मवधीरूसन्यस्यंते॥ एवंक्रमेणान्यापिअत्रचतुर्विंशतिमज्जार्द्धज्या ३४३८ यतश्चैकलानुत्क्रमज्या २१६० एतदर्धेईतस्यज्यासा
र्द्धंस्येतदुन्नितत्वादेवतथाचैकन्यून ज्यासार्द्धानुकूलान्येवयथोपचयमन्यान्यपिज्यार्द्धान्युत्पद्यंतइत्यनिबद्धानितस्याः प्र
तिज्याचैवमनयाकल्पनयाविरलमपितन्नाप्तेष्टइवसर्वत्रोपिव्याप्तोगोलइतिफलेनापिसर्वमेतदायातमितिप्रतीयतेच
नूर्धंरामपिव्यवस्थाप्यसाम्यादर्धज्यासिद्धयेवग्राहैराचार्यैस्तत्साधनमपिसर्वमेतत्प्रधानमेवोपकृत्यितं॥ तथोथोर्ध्वभा
स्करावार्यैयपरत्वयथातेनासिरूर्ध्वतिर्यग्रूपेनिबद्धोनतथेवगोलः॥ दोः कोटिजीवासिरमुष्यबुद्ध्यादितथाभुज्या

	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
क्रमज्या	२२५	४४१	६७१	८९०	११०५	१३१५	१५२०	१७११	१८९०	२०९३	२२५६	२४३८
उत्क्रमज्या	७	२९	६५	११७	१८२	२६३	३५८	४६०	५७९	७१०	८५३	७१
	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४
क्रमज्या	२५८५	२७२८	२८५१	२९७०	३०८७	३१७६	३२४६	३२९२	३३७२	३४०१	३४३२	३४३८
उत्क्रमज्या	११७१	१३४५	१५२८	१७०८	१८८५	२०५२	२२१३	२३६४	२५०५	२६३५	२७५५	२८६८

उत्क्रमज्यापिज्याचापमध्येखलुबाणरूपेति॥ इयमप्यग्रतोयत्रोत्क्रमज्याफलंतत्रोपयुज्यते॥ य
थाग्रहलग्नलग्नं कैश्चिदुत्क्रमज्ययेवोक्तंतथाताद्दृशिस्वस्वलेवास्याउपयोगइतिभावः॥ अथक्रमेऽस्मिन्नोक्तेऽस्मिन्

रूपभूमिधरर्नवः॥ खंकाष्टौपंचशून्येषाबाणरूपगुणोदवः॥ शून्यलोचनपंचैकछिद्ररूपमुनींदवः॥ वियद्वेदाग्नितिथयत
यइत्यादि॥ ॥ ननुकिमेताः क्रमोत्क्रमज्यास्तावदागमप्रामाण्यमात्रादुपगताउतसत्यास्तिनावेत्याशंक्यजीवानांस्वरू
पमियतांचोपपादयितुंविकीर्तितमदक्रांतायुगलेइवज्रूरूपेणदक्षचतुष्केणज्योत्पत्तिमेवातारयन्नाह॥ ॥इहनच
क्रकलायतेपरिधिषट्नंदांशकैरंकितेग्रेखोभयचिन्तयोस्परिगाःजीवाविधेयाःक्रमात्॥ तास्यस्तत्रगजाब्धि
सिःपरिमितास्तत्रैवतासांधनुष्पाचिंतानिधनुर्गुणांतरगताश्चेयोक्रमज्यातथा॥६॥ ॥आद्यंखंउंभगणकलिका
षण्णवत्यंशनुत्यबाहुःकर्णस्त्रीभुवनगुणकोटिरभ्यासियंचेन्न॥ त्रिज्याकर्णोभवतिनारदृष्टे-यतुल्यैकमेवलब्धंस्फु
टंप्रथमपस्योर्जीवयोरंतरालं॥७॥ कोटिर्दिक्घ्नीत्रितिथिविहृताजायतेचांतरालंतत्संयुक्तंस्यात्प्रथमदलतः स्याद्द्विती
यंतथैव॥ यद्यत्तेष्वांतरंद्युतिदलजंयांतरंतत्स्फुटंस्यादेवंसर्वाण्यपिगुणदलात्स्फुटयंतिक्रमेण॥८॥ योमूलभोर्वीदृ
लतारखिलानिजीवादलोन्यानयतिक्रमेण॥ मन्यामहेतंगणितज्ञचक्रचक्रचारकलनेशक्रवेदं॥९॥ ॥प्रासादि
तायांभुमावेराभीष्टदीर्घनमनकेंद्रकेनप्रहतमुलिख्यतस्यापकमथतसंशोध्यतावद्भूतादिकेकविंशतिस
हस्रसंमितादिः कलाभिः समभेदाकृतंकृत्वातस्यमूलकादिनाषण्णवत्यंकिंप्रसाध्यतेतापिप्रकारेणघ
नवतिभागानूसमानेवकृत्वातेषामर्धयत्रविश्राम्यतितत्राविरामेचैकंसूत्रंअर्धगरूपमेवविन्यस्यप्रकृत्य

दृग्नस्यदलद्वयंकुर्यात्॥ तत्रप्रत्येकंषण्णवत्यंशकलाः शरद्विहस्राः २२५ संभवतीतिनत्कालतुल्येभेदांतरेणदलद्व
येपिरेषाकृपाजीवाविधेया॥ इतिताश्चैकस्मिन्दलेषाचत्वारिंशदुपपद्यतेचतुर्थोनेतदर्धंनत्याश्चतुर्विंशतिरेव.
संपद्यतइतिप्राक्वदेवः सप्तम्राजीवांमूलपर्यंतंयावतीकार्मुर्यरूपाक्षत्रेमित्तोवनस्थधनुरितिप्रत्येकमपिधनू
षिविचिंत्यानि॥ तथाचापार्द्धरूपात्प्राक्वदेवः सप्तम्रात्प्रत्येकंजीवामध्यपर्यंताः स्वस्वोक्रमज्यापिपरिचिंतनीये
ति॥ अथप्रथमज्यार्धंयथोनेरमनुपातेनगणितयुक्तिभ्यांद्वितीयादेरानयनमतिदिशन्दृष्टकरणभूतंतावत्
क्षेत्रमेवावतारयति॥ आद्यंखंउमिति॥ तत्रविविक्षितक्षेत्रभागाकलिकाषण्णवत्यंशैः२२५ तुल्यंप्रथमज्यार्द्धंगु
जः कंउतोज्यामूलपर्यंतायत्रिज्याकर्णतत्कोटिविशेषमूलंप्रथमोक्रमोज्याहीनत्रिज्यातुल्याकृतप्रथमजी
वाग्राधिकासाकोटिः एवंक्षेत्रस्वरूपपर्यवसितेनानुपातेनप्रथमद्वितीयज्यार्धयोरंतरंसाध्यते॥ तद्यथा॥ यदित्रि
ज्या३४३८कर्णेअनंतरानीताकोटिः३४३१तदाऽस्मिन्दृष्टेकर्णेकियदितिलब्धंप्रथमज्यामूलसमंत्याद्वि
तीयजीवार्धस्योनरंखंउंतत्तुल्यमेवतदुभयोरंतरालक्षितिरेवानयनंप्रथमज्यार्द्धद्वितीयंस्याइत्यत्रकिंचित्रं॥ नन्व
यमसंगतएवानुपातः॥ इष्टाग्रतस्यास्य२२५क्षेत्रानंतर्गतत्वेनप्रमाणभूतेनसहानुविधानाभावादितिचेन्न॥
तृतीयज्यार्धानयनेद्वितीयज्यार्धस्यविशिष्टस्यैवसुजतासंभवेनतत्खंउरूपस्यप्रथमद्वितीयांतरालस्यस्फुटः

क्षेत्रांतर्गतत्वादेव॥ किंच॥ यथा यथा ज्याकर्णकोटिरुपचीयते तथा तथा शरदिदस्तत्तुल्येपि कर्णउपचीयतएवतदुपचये चैतस्यापि कोटिरुपचीयते॥ अतएव प्रथमज्यार्धसन्नाभाद्द्वयोः कर्णयोः कोटिरुपचीयते चरमज्यार्धसन्नाभाच्चद्व्योरुपचीयतइति परस्परानुविधानमयाहनं॥ तथाचानुपातस्तत्र्याय्यो मेषादिकमनुपपन्नं॥ अथात्रैवसंप्रतिपन्नार्थमनुसरणमाणाः प्रमाणेच्छयोः ३४३८।२२५ द्वीनिरस्या साध्यमन्त्राह॥ ॥ कोटिर्दिक्घ्नीति तत्तुल्योर्योगपदमित्यादि ॥ पर्वत्तनंकृत्वाप्रकारांतरमुत्थाप्यांतरालभूपः णशानेनविशेषज्यफलमथर्वांतरालस्यादितिपरत्रेतत्स्फुटलमितिकृत्वा स्फुटलोपनमायाह॥ तथातेष्यांतरयुतिदलमिति॥ योतेष्ययोरंतरयोर्योगदलतुल्यंस्फुटमंतरमिति॥ यतः भुजकर्णयोः स्थूलरूपादानात्साव्यवानुपातस्याभावात्॥ अंतरस्यस्थूलत्वमिति॥ स्थूलनयानीतयोरप्यातेष्यांतरयोर्योगदलंस्फुटयोगदलतुल्यमेवेतिफलसाम्योपलंभात्॥ तथास्फुटं ४ ३८ ४२ ४ यापोदनमितिभावः॥ एवमुपलब्धं साधनमन्येष्वपिज्यार्धेष्वतिदिशन्नाह॥ एवंसर्वत्रापीति॥ प्रथमज्यार्द्धाद्द्वितीयज्यार्द्धानयनवत्तृतीयतस्मादपितृतीयादेर्यथोक्तंसाधनमुचितमेवेति॥ तथाचोपदर्शितानिज्यार्धानियुक्तियुक्तान्येवेतिसर्वमुपपन्नं॥ अथान्येयथातथादर्शोत्क्रमसंज्ञिनीत्यादियुक्तमाचार्यनियतमेवभुज्यार्धानयनमुक्तंनतुक्रमादनुपलब्धप्रकारत्वात्स्वयंपुनरपूर्वप्र

कारोपलंभेनस्फुटतेस्तत्कर्षद्योतनायपरानीतिसत्यप्रशंसापरंइदंवज्रयाकिंचिदाह॥ ॥ योमूलमोर्वीदलतोधिकोनीतिति॥ उन्नतंचैतत्॥ एवंजीवासवासनांव्यवस्थाप्याधुनाप्रकृतेतदुपयोगंप्रदर्शयितुंभुजपदानुरोधेनेतदुपचयावेत्युपचयावेत्यादिवज्रयाह॥ ॥ पदानिचत्वारिसराशिद्यनेमुख्येपदेज्योपचयः क्रियादेः॥ अथेहद्वितीयेपचयस्तृतीयेहीष्टभक्तुर्थः पचयोभुजेच॥ ९॥ ॥ राशीषिः सहवर्तमानंयन्नमपक्रमयन्नामितियावत्॥ तस्मिन्नेवपक्रमयन्नेयावतोभुजस्यजीवाकर्णोमिष्टस्यहिमेषादेः सकाशान्मुख्येप्रथमेपदेअत्रक्षिप्तेपदमितिपरिभाषानुसारेणप्रथमपदात्तत्रैवनिर्भुजेजीवापचयः द्वितीयेपुनरपचयः तृतीयेचोपचयः चतुर्थेत्वपचयएवेति॥ अत्रानिरूक्तेर्थेविपरीतनेदंनेसर्वंयथोचितमुपलभ्यतइतिसंक्षेपः॥ तथाचकस्मिन्यदेभुजइतिप्रथमपदेगतव्यं॥ यतस्तदनुरूद्धोजीवोपचयस्थेति॥ ॥ अथज्ञेयकोटिदर्शितक्षेत्रेभुजकोटित्वसंक्षयेनोभयोरपिफलसाधनोपयोगिनयाः, वक्ष्योपस्थाप्यस्फुटपदेनभुजात्प्रथमकोटिस्वरूपमुपदर्श्यचन्निहितोपकरणत्वेनोपेंद्रवज्रयानयोर्जीवामुपसाधयन्नाह॥ ॥ भुजांशकोनानवतिरुत्क्रमकोटिसंज्ञकोज्यांशकयोः फलाधिक्यमाश्रित्यतत्र॥ फलोनितोज्याविगतेष्यजीवांतरक्षयोषाद्रलब्धयुक्तस्यात्॥ ९॥ ॥ भुजांशकानीतनवतिरत्क्रमकोटिसंज्ञकोज्यांशकयोरधिकंवेत्यन्वयः॥ यतोभुजस्यद्व्यंशमेवपरमतास्यदंतत्रचत्रयंतेवशाभवंति॥ तेचभुजांशकेरूनानवतेरुत्क्रमकोटिसंज्ञकोज्यांशकेभ्यएवभवंतिभुजांशाइति

शोध्यते॥ ॥अथजीवासाधनमाह॥ ॥तयोरिति॥ तयोर्भुजकोट्योः यथाक्रमं प्रत्येकमपि कृतीकृतयोः सवर्णनेयावत्यः कलाः पंचयमाश्विभिर्विभज्याः॥ फलसंख्यासंख्यानि सूक्ष्माः ज्यानर्वसिंजीवासंज्ञितथात्रस्थस्यजीवास्यादित्यर्थः॥ ततः सांतरनाप्रतिलोमाह॥ विगतेष्विति॥ पंचयमाश्विनीभागहरणकृतेयावद्भुजकोट्योरवशेषतथैक्यजीवयोरंभुजोग्यज्यांतरेणगुणनीयंहरणेपंचयमाश्विरूपेणविभजेत्॥ फलेनोपलब्धोज्यकायुक्तासतीपरमार्थतोऽसिमतेभुजज्यावस्यादित्यर्थः॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥नवतिभागोपलक्षितेनेः पक्रमक्रचतुर्थांशेचतुर्विंशतिरेवज्यार्धानिसूत्रखार्थमुपकल्पितानि॥ तेनोक्तचतुर्थांशेकल्पितचतुःपंचाशछतानि ५४०० कलाभवंतिआसांचतुर्विंशत्यागुणितानांराश्यियमा २२५ अतएतावंतांतरेणप्रत्येकमपक्रमक्रतेजीवामूलानितस्मादसिमतेभुजकोटिकलानामसिन्नलोश्विसिभागहृतेऽसिमतेभुजकोटिकलासन्नगतज्यापरिचीयते॥ ततोयदितेत्वाश्विसिभुजकोटिकलानांनिरवशेषत्वमतस्तदानीतगतज्यातः किंचिदधिकेष्टासिमतज्यकेतिसंपात्यते॥ अतस्तत्साधनोपायेनुपातएव॥ यदितत्वाश्वितुल्येनभुजकोटिकलावशेषणगतागतज्यांतरालंलभ्यतेतदेनासिमतावशेषेणकिमितिफलमिष्टज्यकागतज्यकयोरंतरंतेनान्वितागतज्यकाभीष्टसितज्यकाभवेदित्यत्रकिंचित्रं॥ अथोपदर्शितज्यासाधनेजनप्रत्ययोत्पादनायकश्चिदुपयोगविशेषेणचज्यकातोविलोमधनुरानयन वसंतितिलकयैवाह॥ ॥जीवांविशोध्यशरनेत्रयमन २२५ घ्नोवाणतेष्यरवंडविवरेणहृतालवाद्यं॥ यावन्नभोभवति

रा॥ गानांयथोपचयंप्रकल्प्यनावधिकाः बृहज्जकाः कृत्वातेनानुपातेनयथनयाबृहज्ज्यकया ३४३८ यथासंख्यंनवाष्टपं
रागादिभागानांमेतावतीज्यकातदनयाशीष्टज्यकया २५० कियतीतिफलंलघुज्या २५।४९ अतएवभास्कराचार्यैः॥ रा
र्केंदु २२० मितात्रिज्याप्रकल्प्यदृग्भागांतरेणनवैवज्ञीवाः प्रकल्प्यरूपाश्चिनद्रत्यादीनितासांप्रत्येकमंतराणिरवंड
त्वेनोपकल्पितानि॥ एवमन्येरापिस्वकरणेषु लघुज्याकल्पनंबहुधागतदृग्ज्यापिषक्फलंतरज्ञानोन्मितंलघुत्रिज्यकांत
वतिभागेषुप्रकल्प्यनवभागांतरेणदृग्ज्यार्धानिपूर्वोपदर्शितेनानुपातेनसंसाध्यतेषांप्रत्येकमंतराणिरूपाक्षीत्यादी
नितावदस्मदाचार्यैस्यनिबद्धानीत्युपपन्नं॥ अथचतुर्थचरणेनज्यासाधनमारभ्याह॥ ॥भुजाग्राहति॥अत्रप्रकृतानुसा
रादेवभुजपादौपादानंवस्तुतस्तूपलक्षणपरमेवतादितिमंतव्यं॥ यतः प्रकृतकेंद्रेभुजज्याद्वारेणैवफलोत्पादः अन्यत्र
तूपयोगविशेषायस्यकस्यापिजीवाकरणेनदोषः॥ यस्यमंदफलमथवाशीघ्रफलमानेनुमिष्टंतस्येवक्ष्यमाणविधिरा
केंद्रद्वारापुजीकृतस्यजीवाकरणेयमुपायः॥ भुजस्यग्रहाभ्यस्ययथोक्तस्ववर्णेनभागात्मलंनीतस्यभागतोग्राउप
लभ्यास्तान्नवाशिर्विशाज्यफलगतज्यकाभवंतिशुक्रानियावंतिखंडानितद्योगतुल्याशीष्टज्यकासन्नाभुक्रज्यकाभवेदि
त्यर्थः॥ ततोगतज्यामूलकृत्तांशानांपुरतोगतंतेनवास्तवज्यासाधनायतदंतरपरिज्ञानमाह॥ ॥आद्यानाहतमिति॥
अथयच्छेषंभुजांशानांतच्छुक्रखंडेनगुणनीयंफलमन्नीतायांगतज्यकायांसंयोज्यपरमार्थतोभुजभागानांजीवांशू

वेदितिशावः॥ अस्याप्युपपत्तिरनुपातादिकाबृहज्ज्यानयनोपपत्त्यागतार्थेवेतिस्फुटमा॥ अथलघुखंडाप्तिप्रायेणाधिवि
लोमंलघुकार्मुकोनयनमाह॥ ॥अत्रखंडानिजत्यादिति॥ अत्रेतिथनुरानयनविषयेइतिव्याख्येयं॥ ननुजीवापरम
र्षपरंजत्यादितिक्रियार्थेनसमन्यर्थान्वयायोगात्॥ तेनसहपंचम्यर्थेपदार्थस्यैवान्वयेयुक्तत्वात्॥ उच्यतेदंतात्पर्यं॥
उक्तप्रकारेणयावतीज्यकातस्याः सकाशात्खंडानियेथासंभवंशोध्यनवतिर्गुणयित्वा॥ शुद्धखंडेनविशेषेणयुक्ष्यत
शुद्धखंडसंख्ययानवतिर्गुणयित्वोपपन्नांकेनसंयोजयेत्॥ तथाकृतेषुनुजीवाः संपद्यंतइति॥ अत्राप्युपपत्तिर्विलोम
विधिरेवाननुप्रकृतेफलस्यकेंद्रैकायत्तत्वेनतदानिरूपणेनचशुद्धकोटेरेवापरिज्ञानेदूरतएवज्यासाधनमुपजीव्यवि
लोमादित्याशंक्यकेंद्रद्वयस्यखस्वरूपंतदनुरोधेनफलस्यधनर्णतांचैकयाशालिन्याह॥ ॥मंदकेंद्रंमंदतुंगोनखेटः
शीघ्रकेंद्रंशीघ्रतुंगंखलोनं॥ शीघ्रोकेंद्रेनवजूकादिसंख्येस्वर्णमांदेःस्वधनस्वंफलंस्यात्॥ ९॥ ॥मंदतुंगोन
खेटोमंदकेंद्रंशवेदित्यन्वयः॥ मंदतुंगेनमंदोच्चेनोनोग्रहोमंदकेंद्रंशवेदित्यर्थः॥ तथाखलोनंशीघ्रतुंगंशीघ्रकेंद्रस्या
दितिशीघ्रोच्चाद्ग्रहेशोधितेवक्रेयंशीघ्रकेंद्रंस्यादितिशावः॥ फलस्यधनर्णतांप्रयोजनंचाह॥ ॥शीघ्रेइति॥
स्वंफलंमेषजूकादिसंख्येशीघ्रकेंद्रेधनर्णंज्ञेयमित्यर्थः॥ अत्रहेरागूत्रप्रसिध्याजूकइतिनूलायेवसंज्ञानरंक्रिय
तेनुरिजिनुमकर्कीरलेययार्थनजूककोर्प्यकः॥ इत्यादिवराहवचनात्॥ स्वर्णमित्यत्रचसमाहारद्वंद्वाश्रियेतो

वैकवचनमिति मंतव्यं ॥ अन्यथेतरेतरयोगविवक्षायामेकवचनानुपपत्तेः ॥ तदुक्तं ॥ यत्रद्वित्वबहुत्वेच सद्वंद्वइतरेतरः ॥ समाहारः सविज्ञेयोयत्रैकत्वेनपुंसकमित्यादि ॥ तथाच शीघ्रकेंद्रज्ञाद्विशोध्यतद्वर्गतं शीघ्रकेंद्रमित्यादि मेषादिरार्द्धेष
क्रांतवर्त्तितदातदानीतं शीघ्रफलंस्वमितिस्थनंभवेदित्यर्थः ॥ तुलादेस्तद्दृणमिति ॥ मंदोच्चसंबंधिनिमांदेकेंद्रेइतिशेषः ॥
पुनर्विपर्ययादेवमेषादावृणत्वंतुलादेश्चधनत्वमितिशेषः ॥ द्वितीयंस्वमितिपदंसमाधियावाहासिवशादृश्यफलपरमेव ॥
अस्योपपत्तिः ॥ ॥ शीघ्रोच्चस्यसत्वरगामित्वेनग्रहबिंबापेक्षयापुरोगतत्वेनग्रहस्यपुनरत्यंगतित्वात्तुच्छतोबलंवित
त्वात्तदुक्तयंतरस्फुटस्यकेंद्रस्यसिसाधयिषितत्वेनन्यूनतयासपुरोगतः शीघ्रोच्चाद्विशोधितंयुक्तमेव ॥ मंदोच्चस्यपुनर
त्यगतित्वात्तद्बहुगतेरस्याग्रतोगताद्गतदेवविशोधनमुचितमितियुक्तमुक्तं मंदादित्यादि ॥ ग्रहोच्चांतरस्यकेंद्रत्वव्यपदे
शेकारणंतुगोलाध्याय एवद्रष्टव्यकाधिकारेऽनेकधोपपादितं ॥ शीघ्रकेंद्रेतियत्केंद्रवशाच्चलफलस्यधनर्णत्वमुक्तंतद
युक्तः ॥ मेषादिषड्गतगतेकेंद्रेकक्षास्थमध्यग्रहबिंबचिह्नापेक्षयाग्रहबिंबंचलोच्चाकृष्टत्वेनपुरतएवांतरितमुपजाय
तेऽतस्तदंतरस्फुटंशीघ्रफलंमध्यग्रहेसंयोजितमिति ॥ तुलादेःपुनस्तदाकृष्टंग्रहबिंबंकक्षास्थमध्यग्रहचिह्नात्स
कृतएवभवतीतितदंतरस्फुटंतच्छीघ्रफलंविशोधनीयमेवेतियुक्तमुक्तं ॥ मंदोच्चंपुनर्ग्रहादेवविशोधितंयतः
केंद्रस्यपूर्वापेक्षयाविपर्यस्तत्वेनोपजायमानत्वादग्रवर्त्तीमंदोच्चाकृष्टग्रहमध्यग्रहचिह्नात्तुलादिकएवकेंद्रे

पुरतोभवतिनेष्टादेःपुनरेवेतिफलसंस्कारोपितदनुरोधाद्विपर्यस्तएव ॥ तदेतत्सर्वमपिछेद्यकारोक्तविधिनाप्रतिपत्ति
विन्यासेयथावत्कृतेव्यक्तमेवधूमावयुपलभ्यतइतितथेवगणितेनोत्तमविचक्षणेनश्रोतृणांतद्विषयेप्रतीतिरुत्पद्या ॥
अथफलद्वयसाधकानुपपत्तीनांगणितानांदृग्गतीनांशीघ्रपरिधीनांचार्द्धलविकीर्तितानितेषांनाह ॥ ॥ मार्गेऽस्यतद्भवतीचबल
येऽर्कशराःपरिधयस्त्रिकाःशीतांशोरदनाःकुजेश्वरनगाःसौम्येखरामार्गवाः ॥ गौर्वाणेड्यगुरोःकराद्दिनकराःशुक्रे
स्यतानाःशनेःकेंद्रेयुग्मपदातओजपदगेविद्यंभ्रमाःकारवेः ॥ ९ ॥ अंकोनाःखगनेत्रनोरदाःक्षितिरंध्रनागेक्षयो
ष्टाश्विनोदृग्वह्निप्रमिताःकुजार्कतनयेदृक्कर्मितामातंगाबेदाःक्रमात् ॥ शीमार्गेचलनीचगेबलयोनागाःशराब्ध्यश्विनो गौर्वा
णेंदुसुताःनगोनगसमाःपक्षंगबाणेंशनौमिताः ॥ १० ॥ ॥ गोरामाइतियुग्मकेंधविषयेशीमार्गवेस्त्र्यश्विनोदंतक्षाप
मपर्वतागगनघटनेत्राणिपूर्णव्ययः ॥ दोर्ज्याकेंद्रभवंतानिजपरीणाहांतरेणाहतान्व्यासार्द्धनकृतेनयुक्तपरिधयस्तो
ऽधिकोनाःपरे ॥ ११ ॥ ॥ मार्गेऽस्यमचूडनीलवलयेमेदोनीचत्वनेत्राःक्षाइतिचतुर्दशोन्मिताःपरिधयोभवंतीतिशेषः
अयमर्थः ॥ नीचोच्चयत्नसंख्याफलोपदर्शनायविधीयमानेऽस्मिंश्चक्रस्थेपरिलेखनकर्मणियथोचितस्थानेकिनदुच्चनीचस्थ
ग्रहस्यपरफलज्याकोजनैर्यदाछिद्यतेतथावाऽऽदिरंध्रैः परिणमनेतेचस्वनीचोच्चयत्नपरिधिनातास्तत्रवामी
कृतनृभिः संपद्यंतइति ॥ तथाचार्कमंदोच्चनीचयत्नस्यचतुर्दश १४ चंद्रस्यद्वात्रिंशत् ३२ भौमस्यपंचसप्तति ७५ बु

धस्यत्रिंशत्३० गुरोस्त्रयस्त्रिंशत्३३ शुक्रस्याद्दश्र२२ शनेरष्टाविंशत्२८ कोनपंचाशत्४९ अत्रापिकेंद्रनेष्यत्यमु
पदर्शयन्नाह॥ ॥केंद्रइति॥ मंदोच्चं ग्रहाद्द्वयोधानगतंकेंद्रे चेद्युग्मपदांतइतिसंपूर्णराशिषट्कादृणाधास्यात्तदैव
पठितभागतुल्योमंदोच्चनीचपरिणाहअंतरेचानुपातइति॥एषचमंदपरिधिषुविषमपदांतोविशेषमाह॥ओज
पदगइति॥अत्रोजयुग्मेविषमसमयोःसंज्ञांतरेएवतथाचविषमपदांतराशित्रितयमितिनवकोन्मितेकेंद्रेरक्ष्यमाण
अमीमंदोच्चनीचपरिधिभागाःतत्रादित्यस्यत्रिंशद्भागाःशतिंविंशतिकलिकोनाश्चतुर्दश१४॥ चंद्रस्यपुनस्त्रय
दूनाएवद्वात्रिंशद्भाग३१॥ भौमस्यद्वासप्ततिः७२ बुधस्याष्टाविंशतिः२८ गुरोर्द्वात्रिंशत्[३२] ३२ शुक्रस्यैकाद
श१२ शनेरष्टचत्वा[रिं]शद्भाग४८॥ ॥अथभौमादीनांशीघ्रनीचोच्चवृत्तपरिधिभागानाह॥ भौमादिति॥ यु
ग्मपदांतइतिषडुर्कोन्मितेचलकेंद्रेभौमादीनांमंदनीचोच्चनीचपरिधिभागाः॥ तत्रभौमस्य॥ द्वाद्यब्धिनइतिषं
चत्रिंशदधिकंभागतृतीयं३३५ बुधस्यगीर्वाणेंदुमिताइतित्रयत्रिंशद्भागंशं ३३ गुरोःसप्ततिः७० शुक्रस्यद्वाष
ष्ट्यधिकंभागतृतीयं२६२ शनेरेकोनचत्वारिंशद्भाग३९॥ अथशीघ्रभोजपदांतेविशेषमाह॥ अथविषमइति॥ शीघ्र
केंद्रविषमपदांताच्छिन्नइतित्रिनवोन्मितेभौमादीनांमंदीचलोच्चपरिधिभागाः॥ तत्रास्यभौमस्यद्वात्रिंशद्भागंशा
नतृतीयं॥ २३२ बुधस्यताव[द्भा]त्रिंशदधिकमेवभागं २३२ गुरोरष्टाविंशतिः २८ शुक्रस्यषष्ट्यधिकंभागतृतीयं२६० श्री ४२

शनेःपुनश्चतारिंशदधिक४०शं॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥भगणोपपत्तिप्रदर्शनयंत्रमेवविधिनैवप्रत्यहमपिस्फुट ग्र
हेपरिज्ञातेगतिफलाभावस्थलेग्रहमंदशीघ्रफलयोःपरमपरचक्रालेगणितागतमध्यग्रहस्फुटग्रहयोरंतरंस्फु
टंमंदफलंशीघ्रफलंस्वस्वपरमतावसरेपठ्यायफलभागानामुक्तवज्जातीवेहत्वातेचक्रमशोमंदशीघ्रफलज्येप्स
वतः॥ ततःप्रत्येकमपिनतदुत्क्रमज्यिरिष्टेष्टेचानुपातेनपरिधिभागानामानयने॥ तथाहि॥ यदित्रिज्यया३४३८भग
णभागतुल्यपरिणाह३६० स्तदनयापरमफलजीवयाकियानितिप्रत्येकमपियथासंख्यंमंदशीघ्रपरिधिभागाउ
त्पद्यंतेएव॥ अथभीष्टमवांतरंसानुपातेनसाधनंमनसिनिधायतदेवस्फुटमितिमत्वातदनुकूलमेवकिंचित्क
र्मप्रदर्शयन्नाह॥ दोर्ज्यइति॥ केंद्रस्थयावतीभुजज्यातामोजयुग्मपरिध्योर्भागांतरेणगुणयित्वाव्यासार्धेनेतिविभज्य
याविभजेत्॥ फलेनपरइतियुग्मपदांतपरिधयः ऋणोनयुताःस्फुटमंदपरिधयोभवंतीत्यर्थः॥ संस्कारविशेषेप्र
योजकमाह॥ यदियुग्मपदांतपरिधयओजपदांतपरिधिभ्योधिकास्तदाफलेनयुग्मपदांतपरिधयउनीकार्याः॥
यदिऊनास्तेतदपेक्षयान्यूनाएवतदाफलेनयुक्ताइत्यर्थः॥ तेचावांतरपरिधयस्त्रएवस्फुटपरिधयइत्युच्यंते॥ ॥
अत्रोपपत्तिः॥ प्रथमंफलसाधनेतावदनुपातः॥ यदित्रिज्यातुल्ययादोर्ज्ययापरिधिदृश्यांतरतुल्यंफलंतदनयाभी
ष्टभुजज्याकियदितिफलमिष्टस्फुटपरिधियुग्मपदांतपरिध्योरंतरं॥ तेनोजपदांतपरिधेर्युग्मपरिधिश्चेदधि

फलन्दा वा तस्फुटपरिधिरूपचितेरेवन्यायमत्वात्फलधनमेवातोयदुक्तंनदुपपन्नमेव॥ अथमंदफलमंदकर्णोपयोगिनीभु
जकोटिफलेप्रागर्धेनव्यवस्थाप्यानंतरंमंदफलमुत्तरार्धेनप्रतिपादयन्पृच्छितायामेकामाह॥ ॥स्फुटपरिधिगुणोस्वको
टिदोर्ज्यफलवर्गेनिजकोटिदोःफलेलवः॥ मदुभुजफलकार्मुकदिमांदेफलकलिकामयग्रहस्य॥२७॥ ॥अबांतरानीते
नमंदनीचोच्चवृत्तस्फुटपरिधिनाप्रागानीतासुजज्याकोटिज्याचपृथगुणानीयामलवैरितिभवलयभागैः३६० र्विभज्यल
ब्धमुभयथायथासंख्यंभुजफलंकोटिफलंचस्यादित्यर्थः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ ॥प्रतिवृत्तमंदफलोपदर्शनकाले मंद
प्रतिवृत्तगतमंदस्फुटवैषम्यचिह्नावधिकांतरूपाभुजज्याभुजत्वेनमंदस्फुटवेषादाराभ्यप्रतिवृत्तमतत्तिर्यक्सू
त्रावधिकांतरूपाकोटिज्यकाकोटिःभूगर्भान्मंदस्फुटवैषम्यचिह्नपर्यंतंमंदकर्णः कर्णः॥ तदेतत्प्रतिवृत्तगतंभुजकोटिज्यो
र्दिक्साम्यदेनीचोच्चवृत्तेःनुपातेनपरिणाम्यते॥ तद्यथा॥ यदित्रिज्यातुल्येनभुजज्याकोटिज्येभुजकोटिमंदनीचोच्चवृत्तेकेइति॥
फलेभुजफलरूपाकोटिपरिणतावाप्यतेतथाचफलकोटिफलरूपेमंदनीचोच्चवृत्तमतेभुजकोटीसाधितेइति॥ ॥अथयद
र्थमेतावानायासस्तन्मंदफलंप्रदर्शयति॥ मदुभुजफलेति॥ मदुनोभुजफलस्यचकार्मुकंधनुस्तत्फलकालिकामयंग्रहस्यमां
दंफलंस्यादिति॥ मंदकेंद्रभुजज्यापरिणामनेयदनंतरमेवानीतंभुजफलंतत्फलंमंदनीचोच्चवृत्तेज्यारूपंतस्यधनुःकृ
तंतदेवमंदफलंलिप्ताभवंतीत्यर्थः॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥परिणामविलोमेनपरमंदफलज्यायोजनेनस्फुटितेमंदनी

चोच्चवृत्तेभुजज्याभुजफलत्वेनोपजातापीष्टफलज्यात्वेनैवपरिणतेयत्तत्सावकलातुल्यमेवदिक्साम्यंउत्तरेपिवक्ष्यते।
मंदफलंछेद्योक्तविधिनामिश्रांश्याश्रयणानुपलभ्यतएवेति॥ तथैवप्रत्ययोत्पादनेश्लोकेति॥ ॥अथस्फुटीका
नुसरणेक्रियतोरवेणालसविनेयजयमानोविक्रियाशंकयालघ्वायत्तंघुज्यानिप्रायेणाहिग्रहमंदफलानांस्फु
यंस्वज्यायाह॥ ॥यद्वारवगानांरसरंध्रदोर्ज्यावेदहृतासप्तरसैर्विभक्ता॥ फलंकुलाघ्नंपरिधिघ्नमेवंस्फुटार्थमे
तन्मदुसंज्ञकंस्यात्॥२९॥ ॥इष्टग्रहस्योदितलघ्वज्कानिप्रायेणत्याविहितजीवातंचतुर्भिर्गुणयित्वासप्तष
ष्ट्या६७ विभजेत्॥ फलेखखमंदपरिधिनागुणितात्तेष्टग्रहस्यफलमयंमंदफलेभवेदित्यर्थः॥ दिनेयमनेनुकू
लतामाह॥ स्फुटार्थमिति॥अत्यल्पप्रयासादिहनमानेनुसंक्ष्येपमितिभावः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ ज्यापरिणामेनात्रते
प्रागानयनेभवच्चफलवा३६०भागहराः॥सचानुपपन्नतेनलघुज्यापरिणाम्यते॥ सयथा॥ यदिएथत्रिज्यकयाचे
देयंभागहारः३६०स्यादनया२६०लघुत्रिज्यकयाकिमितिफले२६ अंयमपिक्रियालाघवायचतुर्भिः सवर्णितः
गुणकत्वेनचत्वारः४ फलरूपासप्तषष्ट्यागदेष्टस्फुटस्तथाचा ६५ ष्टीलघुज्यकाचतुर्भिर्गुणनीयाभिस
मंबुध्याप्राज्येतिस्थितंपुनरपिपूर्ववन्नयनापेक्षितानुपातेगुणकतयेपरिस्थिताःपरिधिव्यासनिष्पन्नेरपिगुणनीयामि
तिक्रियामुपलभ्यतथैवोपदिष्टमित्यपपन्नं॥ फलस्यधनुःकरणोचित्येपिवक्ष्यमाणरत्वान्नयानकृतमितिसूचना

याह॥ ॥क्रूरार्थमिति॥ ॥अथशीघ्रफलानयनंगणितस्यचलकर्णस्यसाधनमेकयावंतनितलकयाह॥
त्रिज्याभुक्कोटिफलयोर्मंदकर्णादिकेंद्रकमेणयुतिरंतरंकर्णविधेयं॥ तद्वर्गाद्भुजफलवर्गयुतेश्चमूलंकर्णः कुगर्भस्य
चरांतरसंज्ञितः स्यात्॥२२॥ ॥त्रिज्याचेष्टभुक्कोटिफलंचत्रिज्याभुक्कोटिफलेतयोरितिसमासः॥ ॥अस्यायम्
र्थः॥ ॥शीघ्रोच्चाद्भेदविशोध्यावशेषंशीघ्रकेंद्रंतस्योक्तवद्भुजकोटिज्येकृत्वातत्तोनंनरमेवोपरिस्थितेनयथानयोः
क्रमेणभुजफलंकोटिफलंवानीयनकोटिफलेनमृगादिकेचलेकेंद्रेसतित्रिज्यायुताकर्क्यादेपुनरूनेतथास्तेत्रिज्या
कोटिफलसंस्कारविशेषस्यसूगर्भीशीघ्रनीचोच्चस्थभुजत्वेनोपस्थितस्यभुजस्यफलरूपजीवामूलपर्यंतंनर
रूपस्यनिरूक्तभुजफलस्यचवर्गयोगेकृतेमूलमिष्टग्रहस्यशीघ्रकर्णोभवतीत्यर्थः॥ ॥भक्रोपपत्तिर्गणितेनै
लयुक्तिरेव॥ तत्रेष्टकिलगोलस्थितिः॥ यदाग्रहशीघ्रोच्चोराशित्रयाधिकंनरंतदाकेंद्रंचिलकर्क्यादेर्त
त्रग्रहबिंबस्यमंदगतित्वेनशीघ्रोच्चात्पृष्ठेस्थितावतीदूरेऽयंचलितस्यशीघ्रनीचासन्नत्वेनभवतीतितेनसति
कक्षामंडलाद्यकृष्टःकोटिफलकलातुल्यांतरेणैवकक्षातोयोवलंबितोभवति॥ अतोराशित्रयाद्राशिनवको
नधिकेंद्रस्यनथेवस्वरूपसाधनेकक्षामंडलेस्थत्रिज्यापरिणतत्वेननीचोच्चस्थेदोःफलमूलकक्षामंडलाव

DR BHAU DAJI LIBRARY

धिकेनकोटिफलसूचेणोर्ध्वाधरांतरेणविश्लेषेकृतेभूगर्भात्कोटिफलमूलावधिकाविशिष्टाकोटिरानीताततोराशिन
वकाद्राशित्रयावधिकेंद्रेस्वरूपेग्रहबिंबस्योद्वासन्नतयाकृष्टत्वेनग्रहस्यकक्षामंडलादुपरिगतत्वेनोर्ध्वाधरेणांतरेणत्रि
ज्यायुतासतीविशिष्टाकोटिर्भवेदितिकिंचित्रं॥ एवंकोटेः परिज्ञानेभुजप्रकल्पनयागणितेनकर्णानयने॥ तत्रकोटिफलाग्र
ग्रहबिंबपर्यंतंप्रागपरस्वरूपमंतरंदोःफलेनभुजःभूगर्भाग्रहबिंबपर्यंतमंतरंचलकर्णः॥ यतः कर्णक्षेत्रेग्रहबिंबंतन्मध्येभुजे
कोटिभुजवर्णयोगान्मूलंकर्णउपलभ्यतेऽतःप्रकल्पेपकोटिसंसाधोचितंकर्णानयनमुक्तंतद्वर्गबाहुफलवर्गयुतेश्चेति॥ कर्ण
स्वरूपोपरहीनायोक्तंकुगर्भस्वचरंकरोति॥ भूगर्भग्रहबिंबयोरंतरंकर्णरूपपन्नं॥ ॥अथोच्चित्करणीगतएवकर्णवर्गः स
मेष्यतीतितदन्योक्तासिद्धायेणासन्नमूलग्रहेस्थूलत्वमेवोपजायते॥ तः स्वरचितपादी ✕ कर्ण ✕ गणितपठितासन्नमूल
प्रतिपादिकामेकामिंद्रवज्रामिश्रोपवक्त्राह॥ ॥आसन्नमूलेनहतात्स्वर्णलब्धेनमूलंसहितंद्विघ्नं॥ भवेन्नदास
न्नपदंततोऽपिमूर्मुहुः स्यात्स्फुटमूलमेव॥२४॥सुगमंचैतत्॥ एवमुपकरणभूतेचलकर्णेसिद्धेचलफलानयननत्सं
स्कारविशेषंचवसंततिलकयेवाह॥ ॥त्रिज्यागुणंभुजफलंचलकर्णभक्तंलब्धंकार्मुककलाः फलमत्रशीघ्रं॥ एके
नसूर्यराशिनोमदुनालिखेनस्पष्टेपरेफलचतुष्टयसंस्कृताः स्युः॥२५॥ ॥प्रागेननरानीतचलदोःफलंत्रिज्यया
गुणनीयंप्रकल्पितचलकर्णेनभाज्यंफलंस्यधनुरिष्टग्रहस्यशीघ्रफलंभवेदित्यर्थः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ ॥कक्षामंडले

भुजफलपरिणामानुपातः॥ यदि कर्णाग्रेः दोः फलमितो भुजस्तन्निज्याग्रे किमिति फलं क्षेत्रे परिणतज्यारूपे दोः फलं॥ तस्यज्या रूपत्वाद्धनमिगस्य फलस्यधनुरूपतोच्चनुः करणमित्यपपन्नं॥ मूलकृता विच्छेद्यकार्थिकारेकर्णाग्रइत्यादिनोपपादितमपि प्रागेव॥ ॥संस्कारविशेषमाह॥ ॥एकेनेति॥ चंद्रार्कयोरेकेनैव मृदुना मंदफलेन संस्कारिनीचस्यहीनस्यवेत्यर्थः॥ शेषयोर्विशेषमाहअपरेणेति॥ अपरेणोच्चादयः फलचतुष्टयसंस्कृताः स्फुटा भवंतीतिभावः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ ॥मंदोच्चानामत्यगतित्वाच्चंद्रार्कयोः शीघ्रोच्चाद्यानांवान्निपतस्यैवकेंद्रस्यपरिज्ञानतात्कदाचित्परिवर्जादेवमध्यस्फुटग्रहयोरंतरंपरिवीयतइतरेषांपुनः शीघ्रोच्चानांबहुगतित्वात्कदाचित्कस्यकेंद्रस्यपरिज्ञातुमशक्यत्वाद्दिनासन्नफलकर्मसाधनमप्यशक्यमितियुक्तमेव॥ फलचतुष्टयेशेषलब्ध्यैवासन्नानि॥ ॥ अथान्यमपिशेषमाहसंस्कारविशेषवसंततिलकयेवाह॥ ॥मध्यस्यचंचलफलस्यदलंधनर्णकृत्वातोमृदुफलदलितंचतत्र॥ नत्रंशवेनमृदुनारफलेनमध्योमंदस्फुटः स्फुटतरोरविलंचचलेन॥ २५॥ मध्येमध्यग्रहेचंचलफलस्यदलमर्धमुक्त्वारंरफलेत्यनतः शीघ्रफलसंस्कृतान्मंदोच्चंविशोध्यशुजज्यादिषुमंदफलमानीयतदपिप्रथमपरिवर्तेदलितंतच्चलफलसंस्कृतेदलापुनस्तमेवस्फुटंमध्यंग्रहंकृत्यद्वितीयपरिवर्तेसकलंमंदंमध्येततःस

कलंचलमितितथाकृतेसतिस्फुटतरोग्रहःस्यादिति॥ ॥नन्वेवमसंगतमापद्यतेविरूढंचयत्तेमंदफलसंस्कृतेरेवप्राथमिकत्वोपगमात्तदुक्तंशीघ्रनीचोच्चस्यमध्यस्थितिरानुमानिकेकर्ममादितः॥ ॥ एवंदोर्ज्याधनुःकर्णानयनत्रौनरमेकेनहार्दुलविकीर्तितेनाह॥ ॥ तत्यज्यादफलस्फुटाच्चलफलंयत्साध्यतेतत्स्फुटंनहीयप्रथमंमंदस्फुटतरोमध्यग्रहोलक्षेवलात्॥ तस्मादाशुफलार्थमंदजफलाभ्यांसंस्कृतान्मध्यमाज्जातंमंदफलंभवेत्स्फुटमतंकिंचित्रमत्रक्रमे॥२५॥ ॥अस्येदंतात्पर्यं॥ मंदचालफलद्वयसंस्कृतोमध्यःकिलस्फुटतामुपैतिनत्रबवास्तवेनमंदफलेनमध्येसंस्कृतेमंदस्फुटः तन्मध्यमादानीतंनस्फुटंकिंतुस्फुटादेवजातएवस्फुटरविरिहद्वितीयपरिवर्तेतदुक्तमंदेनचलेनेत्यादिनास्फुटादेवमंदफलमानीयमध्यफलेदत्तं॥अतः प्रथमंशीघ्रफलंदत्वायदानीतंमंदफलंतदेवात्रबमित्याद्यंजातएवत्रत्यसोमसूर्यादिसिद्धं॥ एतदादौभुजादीनांचतुर्थीचैवकर्मणी॥ शीघ्रंमांदंपुनर्मांदं शैघ्र्यंबलार्यनुक्रमादिति॥ आचख्याचार्यकमपश्यद्भिराधुनिकैरन्योन्याश्रयदोषशंकयैवभाग्यंतरेणैवसंस्करणमारब्धं॥ नत्रायमन्योन्याश्रयः॥ बास्तवेनचलफलेनमंदफलेनचसंस्कृतएवरविःस्फुटःस्यात्ततस्मादहिमंदफलानयनंततः शीघ्रफलस्यापिमंदस्फुटादेवानयनंवस्तुगत्यैवमिति॥ तथाचमंदफलसंस्कारमंतराशीघ्रनीचोच्चस्यमध्यंज्ञातुमेवाशक्यमित्यपपन्नंसुज्ञा

व्यप्रथममंदमेव कर्मोपदिष्टं ॥ तथा चात्रापि दोषद्वयमन्योन्याश्रयो व्याघातश्चेति तुल्यमेव ॥ तथा हि वस्तुतो
नमंदफलेन संस्कृतो मध्यः किंचलफलो नयनार्हः शास्त्रं मंदफलं तु स्फुटादेरानीतेऽन्यथापरिवर्त्तानुसारायोगा
त् ॥ तदुक्तं मंदेनेति ॥ व्याघातात्द्योति ॥ तथा चोक्तं यथापि दुष्करमेव फलसंस्करणमिति ॥ ॥ अत्रेतावत्तत्स्थि
तिं चेयमालोचयामः ॥ ॥ नहि क्रमेण मंदशीघ्रोच्चाख्यं स्फुटबिंबमालक्ष्यं येन विरल्यफलयोः क्रमिकत्वाधानं किंभूते
वाऽन्यथा परस्परोत्पत्तिकालस्य परस्परविच्छित्तिरूपत्वेफलयोरनियतत्वेनगणितसाध्यतयैवनस्यात् ॥ अतः सं
भूयतन्नितांतरस्योभयफलसंस्कृतिरूपत्वेन सहैवानेतुमशक्यत्वात्प्रत्येकमेवानयनार्हेऽशुजज्यादेरिवनुपा
तएवोपायउपलब्धः ॥ तत्रफलयोः संभूयैवोपयुक्तत्वेनोच्चेच्छया प्रथममेकतरस्ययद्यपिसाधनमव्याहतमेव
तथापिसूक्ष्मत्वनिर्वाहायगुरुलघुनारेनम्योच्चेषणायानमध्योवक्तुतः फलसाधनार्हः अपारमार्थिकत्वान्ना
पिस्फुटः फलद्वयंसंस्कारेणातिविप्रकृष्टत्वात् ॥ अतोमध्यस्फुटोस्फुटफलसाधनार्होवेनवस्तुतः किंतुत
दुभयमध्यवर्त्यर्थस्फुटएवेतियुक्त्यासिद्धमेवपूर्वैर्ग्रहसोमसूर्यादिसिद्धौ ॥ मध्येशीघ्रफलस्यार्थं मंदस्यार्थं श्री
फलंतथा ॥ मध्यग्रहेमंदफलंसकलंशीघ्रमेवचेति ॥ अतोमध्येग्रहस्फुटफलेआनीयाथिनेकलाग्रहसं
स्कार्यार्द्धस्फुटंक्रियते ॥ तथापिसूक्ष्मार्थंप्रार्थमिकंस्थूलमार्थंमंदफलेनकेवलान्मंदग्रहादानेतु ६

युक्तंशीघ्रफलस्यबहुलानयुक्तानरेणातिसांतरत्वमेवोपजायतेतः स्थूलशीघ्रफलार्धंमध्यमेदत्वानंतरमेवस्फू
टंमंदफलस्यातिसांतरतानश्यतीतिदूरंमयमेवपक्षोज्यायान् ॥ द्वितीयपरिवर्त्तेग्रहस्यार्द्धस्फुटत्वेनफलान
यनार्हतोपपन्नोवस्तुतोमंदफलेपरिस्फुटतेशीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यस्थवारेनवमंदस्फुटवेदचिह्नमेवोचितत्वेनांतर
मेवशीघ्रफलानयस्यस्यातिसमीचीनत्वात् ॥ तथाचाधुनिकपक्षापेक्षयामुनिमतएवफलार्द्धस्य सौक्ष्म्यमि ति
निगर्वः ॥ अत्रपक्षद्वयेपिव्यक्तिर्दोषनगमेनबीजांकुरन्यायेननान्योन्याश्रयदोषः किंतुतदाशासएवयदिवस्तु
तस्फलोत्पादेदृग्नतदेवेतिदोषाबलात्रः किंतुमध्यास्फुटफलानयनंततोसकलंमंदाग्रहस्फुटफलरूपना
नाव्यक्तिकल्पनयानस्यस्फुटत्वमितिसर्वंनिरवद्यं ॥ ॥ एवंविशेषंग्रहेफलद्वयसंस्काररूपंस्फुटत्वंव्यवस्था
व्याधुनागतिस्फुटकरणमाशिंक्षितुमंदफलानयनंतावदेकयारथोद्धतयाह ॥ ॥ मंदकेंद्रगतिरत्रदोर्गुण्यज्यां
तरेणगुणिताद्यखंडहृता ॥ संस्फुटैः परिधिभिः समाहताभ्रांशजन्मदुगतेः फलंभवेत् ॥ २० ॥ ॥ अत्रचरमप
रिवर्त्तेमंदोच्चगतिग्रहशुक्रेविशोध्यशेषंमंदकेंद्रगतिस्तादृग्गुणज्यांतरेणतिमंदफलानयनेगतगम्यज्यांतरेण
गुणयेत् ॥ प्रथमखंडेनविभजेत् ॥ फलंस्वमंदपरिधिभागैर्गुणनीयंभागैर्भाज्यलब्धमिष्टग्रहस्यशुक्रेमंदफल
स्यादित्यर्थः ॥ अत्रचंद्रस्योच्चगतेरस्तीकेंद्रगतिरन्येषांनवेति ॥ तत्रत्रग्रहाणामेवयागतिः सैवकेंद्रगतिः क
त्यनीयेति ॥ ॥ अस्योपपत्तिर्गोलछेद्यकाधिकारांत एवास्मानिप्रपंचितेनेतिनव्यर्थविस्तरः ॥ ॥ अथग

तिश्रीघ्रफलानयने प्रथानशूतायाश्चकेंद्रगतेस्पष्टायनायनवमध्यगतेर्मंदफलेनसंस्कारकर्मततोशुक्रेचार्कण्यं
तरेणचलफलात्स्फुटत्वमपतितेनैवकर्तव्येनाह॥ ॥नक्रकर्किमुखकेंद्रतः फलेनोनयुक्तैः जगतिर्मंदस्फुटा॥तांविशो
ध्यचलनुंगशुक्रितेः शेषमत्रचलकेंद्रजागतिः॥२८॥साहनाशुफलकार्मुकागमेज्योनरेणाविहतोथजीवया॥क
र्णहृच्छ्रिभगणाहनाच्युताशीघ्रतुंगगतितोगतिः स्फुटा॥२९॥ ॥अत्रतुमुखपदमादिपरं॥ तथाचयदानीतंगतिमर्
फलंतन्मकरादेःकेंद्रमध्यगतोरणकर्कादेःधनंकार्यमित्यर्थः। पर्यवस्यतितदप्यग्रतोग्रहमंदज्ञयोरासन्नयोर्वि
कर्मतरंतदामंदकेंद्रस्यविलोमतोजातत्वादृणवतिनोग्रहस्योच्चसान्निध्याद्दूरत्वेनशुघोविप्रकर्षात्॥मंदस्फुट
गतिर्मध्यगतेरल्पेवर्षविनुमर्हतियदापुनर्मंदकेंद्रराशित्रयाधिकंतदाग्रहस्यनीचासन्नतयातदापक्षेपोल्पःसन्न
एवेतिमंदस्फुटागतिरधिकेवेतियुक्तमुक्तं॥ ॥अथगतेः स्फुटीकरणमाहतांविशोध्येति॥ ॥अत्रायमाशयसंधिः॥
गतिफलेनामध्यग्रहापेक्षया। यतनश्चस्तनस्फुटग्रहयोरंतरूपास्फुटगतिर्यावतान्यूनाधिकावातदंतरंकिलग
तेः फलद्वयसंस्कारः तत्रायतनश्चस्तनग्रहमंदफलयोरंतरगतिर्मंदफलंतथाशीघ्रफलयोरंतरंशीघ्रफलमापि
नविनुमर्हति॥ततोगतिमंदफलग्रहफलवदेवस्थाद्दिनद्वयेज्योनरादानीतंतेनस्थाचेत्गतिशीघ्रफलमथा
नीयतेतदाकृतेपिकर्णानुपातेसोनरमेव॥तथास्थूलादृषिरानीतं। त्रिज्याहतास्वचलकर्णहृताश्चापोज्य

ज्यया विगुणता विहृता धनुर्ज्या॥ क्षुण्णास्फुटैरगुणिकेनेत्यादिना द्राकेंद्रगतिफलानयनेज्यखंडेनगुण्यास्तत्वाश्विरसभाज्यो
स्थाकृतेऽनयादिनाभज्यांतरज्ञानंभवति॥ततस्तत्रशीघ्रनीचोच्चपरिधिभागैर्गुण्यांत्रिविहृतेसद्भुजफलयोरंतरंभव
ति तच्छिज्यागुणंस्वशीघ्रकर्णहृतंकक्षामंडलेनिगतमथतनश्चस्तनग्रहशीघ्रफलफलयोरंतरंतदेवकिलगतेः शी
घ्रफलंकिंतुतत्रकर्णस्यप्रतिक्षणंबहुत्वादन्यथाभावेनभाज्यभूतस्यशीघ्रभुजफलस्यापिबहुत्वेनतदानयनंस्थूलमे
व॥अतश्चनरमतिपिण्डयोः केंद्रगतिरेवस्फुटाकृतातः साशीघ्रोच्चगतेर्विशोधितानीचेस्फुटगतिरित्यथा केंद्र
मेवोच्चादिशोध्यतेतदास्फुटग्रहेवक्ष्यंते एवंकेंद्रगतावुच्चगतेर्विशोधितायांशेषस्फुटगतिग्रहस्यत्रकिंचि
त्रं॥ एतदन्येरतिप्रपंचेनप्रतिपादितमतोत्रसंक्षेपः॥ ॥अथानयनोपपत्तिः॥ ॥प्राक्प्रतिपादितायांमंदस्फुटग
तेश्चलोच्चशुक्रेर्यद्विशोधनंकृतंसाचलकेंद्रगतिरेवफलनायथोक्तहेतोर्विशोधितेकेंद्रमुपजायतेतथाग्रहस्यमंदस्फुटागति
रुच्चगतेर्विशोधितानीचकेंद्रगतिरेवततोऽनुपातःतद्धेयेनतस्याः स्फुटीकरणं॥ ॥तत्रप्रथमोनुपातः यदित्रिराशिदृस्य
२२५मितास्तिथःकलाभिःभुक्तोज्यजांतरंलभ्यतेतदास्तिथःकेंद्रगतिकलाभिःकिमितित्रकेंद्रगतिः शीघ्रफलस्यधनुः
करणकृतेयज्ज्योत्पन्नंखंडंभुक्तोज्यजांतररूपंतेनगुणनीयाआद्यजीवाखंडेनत्रिराशिदृस्योन्मितेनभाज्याफलंकेंद्र
गतिलिप्ताग्रपरिच्छिन्नंजीवयोरंतरंभवति॥ तज्यारूपंतस्यस्वल्पत्वाद्यद्यपिधनुर्नोत्पद्यतेतथापितावन्मितमेवच

नुर्विचिंत्य स्फुटाकर्णाग्रेकेंद्रगतिरिति॥ ततः पुनरनुपातांतरेणास्फुटाकक्षावृत्तेपरिणाम्यते॥ तद्यथा॥ यदिचलकर्णाग्रैएतावज्जीवयोरंतरंतत्रिज्यायांकियदितिफलंस्फुटाकक्षावृत्तेभिगताकेंद्रगतिः तथाचयथाक्रमेणज्यांतरत्रिज्ययोर्गुणाकर्त्वंआद्यरंध्रेचलकर्णयोश्चभाजकत्वंयुक्तमेवेति॥ एवमुपजातंस्फुटकेंद्रगतिरूत्रगतेर्विशोधिताचरार्धस्फुटारेवेंद्रगतिरित्यपपन्नं॥ ननुकदाचित्केंद्रगतिरूत्रशुक्रेर्यदिनशुध्यतेतदाकथमुक्तंनिर्वहेदित्याशंक्यतेनैवंवृत्तांतरेणोत्तरमाह॥ ॥नशुध्येद्यदासाविलोमंविशोध्या॥ वृत्तेषंविलोमागतिः खेचराणां॥ महेंद्रीरवींदोर्नृणीघ्रोंद्युनीचेतथावक्रतानेतिपूर्वार्द्धनिरूक्तं॥३०॥ ॥सेतिस्फुटकेंद्रगतिः परामृश्यते॥ साकेंद्रगतिर्ग्रहेदृग्वृत्तेर्नशुध्यतिनदाविलोमामितिव्यस्तंयथास्यात्तथाविशोध्या वृत्तेषंस्फुटाकेंद्रगतिर्ग्रहस्य॥ परंतस्याविलोमागतिरिति॥ सातिनदाग्रहस्यवक्रगतिर्हीयेतिभावः॥ ॥अस्योपपत्तिः॥ ॥यदाहिग्रहस्यस्वशीघ्रनीचासन्नताभवतितदैवहिवक्रतासंपद्यतेइतिवक्रवासनानिर्बीजनॉसन्नरेगोलएवोपदर्शितं॥ तथाचतदैवकेंद्रस्यापिगतिरूभयोर्ग्रहोच्चयोस्समयदिगमनेनोपचीयमानतादक्वचिदधिकातदोच्चगतिरेवकेंद्रगतिरेवविशोधितातेग्रहस्य वक्रगतिः स्फुटावाच्छिष्यते॥ इदमत्रोपपद्यतेयथाकश्चिद्भौमोच्चयोरेकत्रप्रतिमंडलादिकंविलिख्यचक्रमेवसर्वमुपलभ्यतइतिनैवप्रत्ययउत्पाद्यइतिउपपन्नं॥ ॥उन्नतार्धेनरवीद्योरपिगतेर्वक्रत्वविषयेगलानांसंज्ञायोमा

मूरितिनन्निरस्यतिमहद्भिरिति॥ ॥महद्भिर्नृत्वादिशिराचार्यैरवींदोर्नृणीघ्रनीचोच्चवृत्तनवावक्रतामित्यर्द्धं॥ अत्रोच्चादीनामदृश्यत्वेनास्माद्दिदृक्षयागोचरत्वान्नादृष्टपूर्वमप्यर्थमनुपपन्नंयत्नादिशिरेवतयोर्वक्रत्वेनेत्यर्द्धंतत्रहेतुः॥ यतोनृणीघ्रोच्चनीचेवक्रत्वंचनृणीघ्रनीचासन्नतामंतरेणभवतीतिभावः॥ नचैवंकेवलमागममात्रसिद्धत्वंपूर्वदेशसंयोगित्वमंदस्फुटस्थानान्यदेशसंयोगित्वयोस्तद्व्यापकयोरागमस्यवेधादनेकथानिश्चितत्वेनततस्तदागमस्यानुमानसिद्धत्वात्॥ नहिवह्न्यादेर्निश्चितेकाश्चिद्धूमेसंदिह्यते॥ नह्यनुमानमपि॥ चंद्रार्कौवक्रतांविद्युदादुत्तरक्षणेपूर्वदेशसंयोगित्वाभावात्॥ तथाचंद्रार्कौनृणीघ्रनीचोच्चश्चान्योक्तदाचिदपिसमसमयेमंदस्फुटस्थानान्यदेशसंयोगित्वाद्दृङ्नादिवदिति॥ ॥अथतथाविधायागतेरन्येषामपिकदासंभवइतिनियममुपदर्शयन्नियमकानुद्रांकेंद्रभागानुसमयसाधनंचमालभारणीद्वयेनाह॥ ॥अतिदूरगतः सनृणीघ्रतुंगाकुसूतेवक्रगतिग्रहः सदानीं॥ चलकेंद्रलवोऽमेंदुशून्याः १५४ हतेष्टाक्षाः २५४ खगुणेदवेः त्रिशून्याः ६३०३१ शरसप्त २७५मिताः कुजादितस्तेरहिताः खंगुणाः ३६० स्वमार्गभागाः गदितादिकुहीनभागलिप्ताविलताः केंद्रजवैर्गतागताहाः॥ ३२॥ ॥अत्रनियमार्थंप्रतिपादकोभागः स्फुटमेवकथंनयनपथंनुखेल्यायते॥ गदितेति॥ अधिकाश्चहीनाश्चअधिकहीनाः गदितेष्वधिकहीनाश्चतेभागाश्चेतिसप्तमीसमासः॥ कुजादीनांप्रागनंतरमेववक्रतायांप्रयोजकीभूताद्रांकेंद्रभागाउपन्यस्ता

स्नोयोनीष्टे तु नावा द्राङ्नृद्राशागायावंतउपलब्धास्नेषक्षासंगुण्यलिप्तामाया: कार्या: इतिताश्चलिप्ता ४॥ स्वस्वभुक्त्याविशे
ज्यलब्धैर्दिनैरधिकसंभूतेरतीतमूनसंभूतेरेष्यं वक्रत्वमिति वोदितव्यामितितात्पर्यं ॥ ॥अत्रोपपत्ति:॥ ॥ गते: शून्यरू
नाकालेग्रहस्यद्रा: केद्राशागा; पाठेनाथग्रहो वक्रारंभेवक्रगत्यागचेगति: पूर्णपर्यंतेवक्रवतिनतस्मेचक्राकांक्ष्यना: प्रत्येकम
वक्राशागा: मार्गनियमकाभावाभवंतीत्यत्रकिंचित्॥ ततोगताहीनांसाधनेमनुपातेन॥ द्राङ्नृद्गतिनुत्याप्ति: कृतासिश्रे
ढ्यंदिनंतन्यूनाधिकंद्राशागालिप्तासिद्धाप्ति: किमितिफलपक्षेतगतेष्यादिवसा:॥ ॥इदानीमानीतग्रहाणांमध्यमार्कादू
यकालिकत्वोपगमेतव्यवहारानंगतयास्फुटार्कोदयिकत्वापादनायभुजांतररूपंकिंचित्कर्मप्रतिपादयन्विकीर्तितमेकमा
ह॥ ॥सोरसावफलंहृतंखगतिप्तिः सर्वर्क्षलिप्तो २१६०० हृतंस्वर्णं दो: फलवज्रहे स्फुटरवे रभ्यक्रमेस्यादृण:॥संयु
क्तायमभागाश्वरसवाजीराजिनन्या २२९० हताग्निज्या ३४३८ सापमासिजिनीथनुरतः क्रांतिर्भवेत्कोलदिक्॥ ३३॥
सूरसंबंधिसोरंतरंहृतंहृफलंचेतिसमासः॥ प्राङ्नृरूपितेरवेर्भुजकोटिफलेतन्मध्यभुजफलंतद्ग्रहस्य स्फुटगत्यानु
णनीयंसर्वर्क्षलिप्तासि २१६०० विक्षाज्यंफलतुल्या: केला: रविमंदफलन्यायेनग्रहेषुधनर्णकार्यंतथाकृतेस्फुटार्कोद
यिकाभवंतीत्यर्थः॥ ॥अस्योपपत्ति:॥ ॥अहर्गणानुपातेनोपकृतासकलकर्मशोध्यशीघ्रदैवसिकाग्रहामध्यमार्को
दयिकाएव॥ ततः स्फुटार्कोदयिकैर्भक्तंयंतरमध्यस्फुटार्कोदययोरंतरेऽर्कमंदफललिप्तानिक्रमासवएवेति॥ गुरु

फलस्यधनुरेवकिलमंदफलंततोत्यल्पादर्कस्यनोत्पन्नमितिभुजफलमेवमंदफलत्वेनोपात्तंततोनुपातायथा हो रात्रासाभि
र्गतिलिप्तालभ्यंतेतदाहियेभुजफललिप्तसमैरसाभि: किमितिफलमर्कस्यमंदफलंचेदृणंतदास्फुटार्कोदयस्यमध्यमार्को
दयात्प्रागेवजातत्वेनन्यूनकालतयाग्रहाणांन्यूनत्वमेवोचितमितिचेद्भनंतदानंतरभाविलंबनाधिकफलत्वस्ययुक्तत्वाद्धनमेवोपरि
ष्टमितितदुपपन्नं॥ नाक्षत्राहोरात्रासूनांचक्रलिप्तानांचतुल्यत्वात्सर्वर्क्षलिप्ता इति॥ क्रियागुरुत्वेउपनिबंधं॥ तथापिस्वल्पां
तरत्वात्स्फुटार्थंमंदफललिप्तएवासकृत्वेनोपादायकर्मप्रतिपादितमितिमंतव्यं॥ ॥अथचंद्रोपपत्तेरानीतस्यचनक्षुज्याचं
नंतरभावित्वज्यामंतरेणानुपपन्नतयाप्रसंगसंगत्याशिष्यधुज्ञानायेंदुस्पर्सबंधोपदर्शनायचार्धिकारांतरार्थसूत्रम
विजीवापंचकमानेनुपक्रम: प्रथममेतदुत्तरार्धेनापमज्यांसाधयन्नाह॥ ॥संयुक्तनयभागाश्वरेति॥ ॥संयुक्तनय
नभागश्चासौभाश्वरश्चनस्मात्रवतीतिसंयुक्तनयनभागाश्वरसवाजीराज्यकाजिनज्यायाचतुर्विन्नातिभागज्ययागुणनी
यात्रिज्ययाभाज्यफलमर्कस्यापक्रमज्यास्यादित्यर्थः॥ अत्रदृष्टयोगेनैवार्कग्रहणंवस्तुतस्तूपलक्षणमेवसर्वत्रापित
स्यापेक्षणीयत्वात्॥ ॥अस्योपपत्ति:॥ ॥अत्रानयनांतूसंस्कारेचायत्नस्तत्साधनावसरएवोदाहरिष्यते॥ साधने
चानुपातएव॥ यदित्रिज्यातुल्ययासायनंग्रहदोर्ज्यायाजिनज्यानुल्यापरांक्रांतिज्याल्भ्यतेतदनयाभीष्टयाकिमिति॥
फलमिष्टकालिकाविषुवन्मेषादिसंस्कृतग्रहक्रांत्योरंतरभागज्यारूपाक्रांतिज्याभवतीति॥ तद्धनुरंतरभागा:

नस्यनस्यक्रांतिरित्यपपन्नम्॥ ॥अथक्रियालाघवायलघुज्याश्चरणेनापिश्रकारांतरेणक्रांतिज्यापुष्टिताग्रयेवाह॥ ॥
सर्वत्रैवनदिनमात्रिदेर्गुणोयास्तिमिरकरांग६१विभागयुग्दृग्२० म्नः॥अनुपमगुणमेवतंयुग४ग्रहमपमगुणंपरिभावयं
तिसंततेः॥३५॥ ॥अत्रचलनमयनचलनमयनांशाइतिहेयंचलनेनसहवर्त्तमानोयोदिनमात्कीरविक्रस्यशालघुरवंड
कोत्पन्नाक्रमहतीदोज्यासैकषष्ट्यंशोनयुताचतुर्भिर्गुणनीयाद्दशाप्तिर्विक्षेपज्याफलमथवाःपमज्याभवेदिति॥शेषंविलोमसाक्षि
तयोन्नानं॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥ ॥प्रथममनुपातएवं॥यदित्रिज्या३४३८तुल्ययादोर्ज्यायाजिनज्या२३९०तुल्यापरक्रांति
ज्यातदनयाकिमित्यत्रत्रिज्याहरोजिनज्यागुणःफलंगुणेनहरेःपवर्त्तितेलब्धतेचैतत्३ | चतुर्भिःसवर्णितं९ | इदंद
शानामासन्नमितितएवभागहारतयाकल्पिताश्चत्वारोगुणत्वेनततोवल्लकौत्याहा ३२ | रस्यन्यूनतयाद ३६ | शांशि
श्रीशेफलंन्यूनतयासांतरमेवोपात्तंततस्तत्परिहारायोक्तंतिमिरकरांगविभागयुगित्तियतोवल्लकूतस्यहरस्यदृग्गा
नांचांतरं २ | इदंवास्तवहरस्यैकषष्ट्यंशतुल्यमेवातस्तथैवकर्मव्यवस्थितमित्यपपन्नं॥ ॥एवमुपजीव्यभूतापमज्या
सिद्धैरुक्त ३२ | ज्याकुज्याचरज्याचराण्यानेतुमेकंशार्दूलविक्रीडितमुपनिबध्नन्नाह॥ ॥क्रांतिज्याक्रांतिवर्जितान्त्रि श्री
गुणज्यावर्गतोयत्पदंकज्यामापलक्षगुणोपमगुणः सूर्यहृतः कुज्यकाः॥खज्यान्नात्रिगुणीकृताविगुणिताःकुज्याचरज्या ५०
श्चतेज्ञापंचरसघ्नमास्तमथयेस्वल्पाक्षसाक्षानरः॥३५॥ ॥अस्यार्थः॥ ॥अनेनराशीनक्रांतिज्यावर्गोनात्त्रिज्या

वर्गायन्मूलंसाकुज्याज्ञेयेत्यर्थः॥ ॥अस्योपपत्तिर्गुणितयुक्तिः॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

Dr. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजीहस्तारब्धसुस्मारकम्
MEMORIAL